संगज्ञानस्वरूप मी आहें, अशी जी भावना, तीच निदिध्यासनाची खूण समजावी. निदिध्यासनाचा दुसरा प्रकार असा लिहिला आहे कीं—

अजाग्रत् स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनं ॥
सचेतनं विशुद्धं च तन्मयः सर्वदा भव ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या अवस्थात्रयाहून निराळें व ह्या तिन्ही अवस्थांचें साक्षिस्वरूपानें पाहणी करणारें असें जें आपलें निर्मल व सनातन स्वरूप आहे, तन्मय सर्वदा रहावें. ही अवस्था साधण्याकरितां कोणतेंहि साहस करण्याचें कारण नाहीं. कारण ही अवस्था आपली स्वतःसिद्धच असते. केवळ उपाधींचा जो पडदा मध्यें येतो, तो मात्र दूर केला पाहिजे. घटपटादि पदार्थ जे आपण नेत्रांनीं पाहतों, तद्रूप कधींहि न होतां स्वस्वरूपामध्यें तन्मय होऊन जाणें हें निदिध्यासनाचें वर्म होय. विजातीय वस्तूंचा त्याग केला असतां केवळ ब्रह्म शिल्लक राहतें हें पूर्वींच सांगितलें आहे. मन आणि मनाचे संल्कप हे सोडून देऊन चिद्रूप कसें राहतां येईल, अशी शंका आली असतां त्यावर वसिष्ठानीं एक अद्‌भुत उपाय सांगितला आहे तो असा कीं

संकल्पेनैव संकल्प मनसेव मनो मुने ॥
स्थित्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करं ॥ १

—योगवासिष्ठ

स्वरूपस्थिति साधीत असतां मन आणि संकल्प यांचा कल्होळ उठून विघ्नें होतात, तीं दूर होण्याकरितां असें करावें कीं—मी देह आहें असा असत्संकल्प उत्पन्न

झाला असतां "ब्रह्माहमस्मि" असा संकल्प करून त्यानें तो मारून टाकावा. याशिवाय संकल्पाचा संहार होण्यास दुसरा मार्ग नाहीं. बरें, संकल्प सर्व मरून गेले तरी मूळ मन कायम राहतेंच. तें फिरून प्रपंचानुसंधान करवितें, त्याला उपाय काय करावा? अशी एथें शंका येईल. त्यावर असें उत्तर येतें कीं–विषयरूप होणारें जें अशुद्ध मन तें शुद्ध मनानें नष्ट करून टाकावें. ह्यास व्यावहारिक दृष्टांत म्हटला म्हणजे तापवून विस्तवासारख्या झालेल्या लोखंडाचा थंड अशा लोखंडानें म्हणजे कुऱ्हाडीनें जसा छेद् करितां येतो, त्याप्रमाणें शुद्धसंकल्प असें जें मन त्याचे योगानें रागद्वेषरूपी जें अशुद्ध मन त्याचें दहन केलें पाहिजे. अशा रीतीनें असत्संकल्प, अशुद्धमन, रागद्वेष इत्यादिकांचा त्याग केला असतां आपण आत्म्यास सन्मुख होतों व स्वरूपस्थिति प्राप्त होते. हीं साधनें करण्यांत कांहींएक कठिण नाहीं. ज्या अवस्थेमध्यें निरंतर परमानंद आहे, व दुःखाचा लेशहि नाहीं, ती आत्मस्वरूपस्थिति केवळ सोडून देहाचा अध्यास धरून वेडे लोक मात्र राहतात. अंतीं पाहिलें तर देह हा कांहीं आपण नाहीं व देहाशीं आपला कांहीं संबंध नाहीं, हा निश्चय होतोच.

योगवासिष्ठांत श्री वसिष्ठानीं देहाची निंदा व देह मी आहें असें समजणारे जे लोक आहेत त्यांचीहि निंदा फार केली आहे. आपलें खरें स्वस्वरूप टाकून भिकारी देह मी आहें, असें म्हणणें म्हणजे अगदीं मूर्खपण आहे.

कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव ॥
यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ॥ १

देहाचा व आपला वस्तुतः कोणत्याहि प्रकारें संबंध नाहीं. आत्मा व देह ह्यांचीं लक्षणें अगदीं भिन्न आहेत. देह जड असून पाषाणाप्रमाणें अप्रकाश आहे. परंतु आत्मा हा अजड आणि स्वप्रकाश आहे. दुसरें असें आहे कीं—देहाची गति केवळ परवश आहे. आत्मा तसा परवश नसून तो स्वतंत्र आहे. देह केवळ प्रारब्धाधीन आहे. ज्याप्रमाणें कळसूत्राचीं यंत्रें सूत्रधाराच्या इच्छेवर अवलंबून राहतात, त्याप्रमाणें प्रारब्ध सूत्रधाराच्या योगानें देहबाहुली नानाप्रकारचीं सुखदुःखें परतंत्रपणें भोगते. अशा रीतीचा हा जो कुत्सित व विचित्र देह आणि जो केवळ सुखदुःखांचें स्थान व परिणामीं विकारवान्, असा देह आपण आहें असें मूर्खाशिवाय कोण बरें म्हणेल ? आणखी

क्व मांसरुधिरादीनि क्वचैतन्यविग्रहः ॥
विजानन्नपि देहेस्मिन्नात्मबुद्धिं जहासि किं ॥ १

--योगवासिष्ठ

हा देह मांस, रुधिर, अस्थि, चर्म, मज्जा, विष्ठा, मूत्र, लाळ, पू इत्यादि दुर्गंधींचें बिऱ्हाड आहे. म्हटलेंच आहे—

देह विटाळाचा गोळा, कैसा होतोसी सोंवळा ॥

—तुकाराम

तसेंच देहाच्या आंत पहावें तों कृमि, जंतु, ह्यांचें तर वसतिस्थानच आहे. आणि शरीराचीं जीं नवद्वारें तीं तर नेहमीं गळतच असतात. शिवाय देहामध्यें क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु ह्या षडूर्मी तर वास्तव करून आहेतच. तेव्हां अशा रीतीनें चिळस उत्पन्न करणारा व परिणामीं नश्वर व कुत्सित गति उत्पन्न कर-

णारा असा देह कोणीकडे, आणि अविकारी, अक्षर, असा आत्मा कोणीकडे ? या दोहोंमध्यें कोणत्याहि प्रकारचें साम्य नसून देहाच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि धरणें ह्यासारखें मौर्ख्य कोणतेंच नाहीं. देह आणि आत्मा यांचीं लक्षणें व स्वरूपें जर अशा रीतीनें अगदीं भिन्न व परस्परविरुद्ध आहेत, तर देहाच्या ठिकाणची आत्मबुद्धि टाकण्यास कांहींएक प्रयास नाहींत. वर सांगितलेलीं देहाचीं वर्मे नीट समजलीं म्हणजे सर्वांस प्रकाशित करणारा देवाधिदेव जो परमात्मा, त्याची प्राप्ति होते. देह हा काष्ठाप्रमाणें व मातीच्या लोष्ठाप्रमाणें आहे. त्याचे ठिकाणीं आसक्त होण्याचें कांहींएक कारण नाहीं, अशी खात्री होऊन देहाविषयीं नेहमीं उदास असावें, व देह हा परकीय आहे, म्हणजे दुसऱ्याचा आहे असें मानिलें असतां निदिध्यासनाची पूर्णता होऊन ब्रह्मसुखाचा अनुभव येतो.

ह्या जगाचें उफराटें कृत्य कसें आहे तें पहा! सत्य जें ब्रह्म, ज्याला त्रिकालींहि बाधा नाहीं, त्याला विसरून जाऊन असत्य व अविद्याख्य जें शरीर तें माझें आहे असें लोक म्हणतात! शरीर ह्या शब्दाचाच अर्थ **शीर्यते तत् शरीरं** म्हणजे नाशवंत असा आहे. वस्त्र नवीन असतें तोंपर्यंत त्याचे तंतु दृढ असतात, परंतु ते तंतु छिन्नभिन्न होऊं लागले म्हणजे तें वस्त्र फाटून जातें आणि मग त्याला कोणी विचारीत नाहीं. तसेंच वृक्षावर फळ असतें तोंपर्यंत तें सुंदर खासें दिसतें, परंतु तेंच परिपक्क होऊन नासूं लागलें म्हणजे त्याची मग दुर्गंधी घेववत नाहीं. त्याप्रमाणेंच तारुण्य आहे तोंपर्यंत शरीर अ-

सतें; पुढें तें विगलित होऊन गेलें व कृमिगंधींनीं युक्त झालें म्हणजे सहस्रावधि उपाय केले तरी तें आपोआप नष्ट होतें. ह्यामुळेंच त्यास शरीर असें म्हणतात. देह शब्दाचीहि व्युत्पत्ति **दह्यते तापैः स देहः** अशी शास्त्रज्ञ करितात. ह्याचा अर्थ असा कीं, आधिभौतिक, आधिदैविक आणि अध्यात्म ह्या त्रिविध तापास सर्वदा जें पात्र, त्यास देह असें म्हणावें. तेव्हां अविद्येपासून ज्याची उत्पत्ति, असें कुत्सित शरीर, तें मीच आहें, असें म्हणून लोक वल्गना करितात व निरनिराळ्या रीतीनें त्या देहाचें भरणपोषण करीत असतात. म्हणजे सुखरूप जी आत्मवस्तु ती टाकून देऊन हाडाची केवळ मोळी व रक्तमांसाची मोटली असा जो देह, त्याला कंवटाळतात. तेव्हां हा चमत्कार नव्हे काय ? स्वतःसिद्ध ब्रह्म असतां लौकिकांत मी ब्रह्म आहें असें म्हणावयाची ज्याला त्याला लाज वाटते. परंतु त्याला जर विचारिलें कीं, तुला जिव्हा आहे काय ? तर लोकांत हो म्हणण्याला लाज वाटत नाहीं. असा अविचार होण्याचें कारण हेंच आहे कीं, मुख्य गुह्य जो आत्मविचार त्या ठिकाणींच संदेहरूपी रोग उत्पन्न होतो. मग मी ब्रह्म आहें, असें म्हणण्यास लाज वाटली तर त्यांत काय आश्चर्य आहे ? तात्पर्य, विजातीयाचा त्याग करून म्हणजे भेदबुद्धि टाकून देऊन सजातीय जें ब्रह्म, त्या प्रवाहामध्यें नेहमीं असणें ह्यासच निदिध्यासन म्हणावयाचें. व हें निदिध्यासन केलें असतां विपरीत भावना नष्ट होते. आणि मग साक्षिस्वरूपाचा अनुभव येऊन ब्रह्मस्थिति प्राप्त होते. एथपर्यंत शुद्धनिरूपणाचा विचार झाला.

प्रकरण बारावें

आत्मार्चन

----*

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः
तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥ १

—योगवासिष्ठ

आतां आत्मार्चन ह्या प्रकरणास लागूं.—विजातीयाचा तिरस्कार करून स्वस्वरूपाची ओळख होणें व ब्रह्माचा साक्षात्कार होणें एतद्विषयीं जो प्रयत्न त्यास आत्मानुसंधान म्हणावयाचें, व तेंच **आत्मार्चन** होय. हें आत्मार्चन कसें करावयाचें, हें पुढील वचनांत सांगितलें आहे.

यदि देहं तिरस्कृत्य चितिं विश्रम्य तिष्ठसि ॥
तदा तृणीकृताशेषः स्वयमेको भविष्यति ॥ १

—योगवासिष्ठ

हा जो आपला स्थूल देह व लिंगदेह या दोहोंचा तिरस्कार करून स्वरूपाचे ठिकाणीं विश्रांति घेऊन चर राहिलें तर अशेष जो प्रपंच, तो केवळ तृणवत् वाटेल आणि मी मग अद्वितीय एक आहें (एकमेवाद्वितीयं) ह्या स्थितीचा अनुभव येतो. ही स्थिति प्राप्त होणें म्हणजे त्याला आत्मार्चन म्हणावें.

ज्याला साक्षी चैतन्य असें म्हणतात व यदाकार निरंतर मन करावें असें म्हणतात त्या आत्मस्वरूपाचें आतां वर्णन करूं.

येन शब्दं रसं रूपं गंधं जानासि राघव ॥
तमात्मानं परं ब्रह्म जानीहि परमेश्वरं ॥ १

—योगवासिष्ठ

शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पांच विषय व त्या विषयांकडे धांव घेणारीं इंद्रियें, त्या इंद्रियांच्या वृत्ति, आणि त्या सर्व इंद्रियांच्या व्यापारामध्यें साहाय्यकारी जें मन, त्या सर्वांला ज्यापासून प्रकाश मिळतो, त्याला **साक्षी** असें म्हणावयाचें. शब्दाला मूळ जेथून चलन प्राप्त होतें, व पुढें शब्द जेथून बाहेर येतात आणि ते बाहेर आल्यावर ज्याच्या योगानें शब्दार्थज्ञान होतें, तेंच **साक्षिस्वरूप** होय. त्याप्रमाणेंच कोणत्याहि रसामध्यें गोडी असते, तेव्हां त्या रसास व गोडीस जो निवडणारा, तो साक्षी होय. जगामध्यें रूप म्हणून जें जें दिसतें, त्याचें ज्ञान चक्षूंस होतें, परंतु चक्षूंसहित रूपाला जो जाणणारा तोच **परमात्मा** होय. त्याप्रमाणेंच त्वगिंद्रिय व त्याचे स्पर्शनव्यापार, हात आणि त्यांची देणेघेणेची क्रिया, चरण आणि चरणांची गति, उपस्थ आणि रतिविलास, गुद आणि त्याचा उत्सर्जनव्यापार हीं ज्याच्या योगानें आपल्याला समजतात, तोच साक्षी होय. तसेंच संकल्पविकल्प उत्पन्न करण्याचा ज्याचा धर्म असें जें मन व तो धर्म ह्या दोहोंसहि जो प्रकाश करितो, तो साक्षी होय. सामान्य व्यवहारामध्यें लोकांस केवळ इंद्रियें व विषय दिसतात, त्याच्या पलीकडे कांहीं ज्ञान नसतें. म्हणून ती केवळ स्थूल दृष्टि होय. ह्याकरितां सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें असतां साक्षित्वाची ओळख होते. अतएव, ज्याच्या योगानें इंद्रियांवर प्रकाश पडतो व त्यांस चित्तवृत्तींचें साहाय्य मिळतें आणि सर्व पदार्थांसहि प्रकाश मिळतो तो परमात्मा जाणावा. इंद्रियें, पदार्थ, मन, बुद्धि, चित्त या सर्वांस जो जाणतो, तोच साक्षी परमात्मा जाणावा.

आणखी आत्म्याचें स्वरूप म्हटलें म्हणजे सर्वव्यापकता हें होय. आत्मा ह्या शब्दाच्या अर्थावरून पाहिलें तर असें दिसतें कीं, सर्वत्र परिपूर्णपणें असणारा जो, तो आत्मा होय. एकाद्यानें असा प्रयत्न केला कीं, एकाद्या भांड्यामध्यें आकाश भरावयाचें, तर त्यास सूक्ष्म दृष्टीनें पहातां असें कळेल कीं, या भांड्यामध्यें आकाश अगोदरच आहे, मग आणखी भरावयाचें तें काय ? ह्याच न्यायानें आत्म्याचें ज्ञान करून घ्यावें लागतें. कोणत्याहि देशामध्यें किंवा कोणत्याहि काळांत विषयाचा जो भोग होतो, व भोक्तृत्व उत्पन्न होतें, तें आत्म्याशिवाय संभवत नाहीं. म्हणून आत्मा हा असा कांहीं पदार्थ आहे कीं, त्याच्याशिवाय कांहींएक व्यापार घडूं शकत नाहीं. आत्मा जाणण्याची आणखी एक खूण पुढील वचनांत सांगितली आहे:—

यद्यजज्ञेयमिदं तत्त्वं नेति संत्यज्य युक्तिभिः ॥
प्राप्यवशिष्टचिन्मात्रं सोऽस्मि सोऽस्मीति भावय ॥ १

—योगवासिष्ठ

नेत्रेंद्रियानें आपण जें जें पाहतों, श्रवणेंद्रियानें जें जें श्रवण करितों, त्वगिंद्रियानें ज्याचें रसास्वादन होतें, वाणीनें जें जें बोललें जातें, घ्राणेंद्रियानें ज्याचा गंधाचा आस्वाद मिळतो व हस्तपादादि अवयवांनीं जें जें कांहीं आपण देतों घेतों, तें सर्व ज्ञेय समजावें. तसेंच मन, बुद्धि इत्यादि अंतःकरणचतुष्टयाच्या योगानें जें जें समजतें, तें ज्ञेय होय. वस्तुमात्राचा त्याग करून उर्वरित राहणारें जें चिद्रूप तोच आत्मा होय. "नेति नेति" इत्यादि श्रुतिवाक्यांनीं सर्व ज्ञेयाचा निषेध केलेला आहे. म्हणून

ज्ञेयाहून जें **विलक्षण** व सर्व प्रकारच्या निषेधांची जेथें परमावधि होते, तेंच **निर्गुण परब्रह्म** होय असें श्रुतींत सांगितलें आहे.

इंद्रियगणांस किंवा अंतःकरणचतुष्टयांस जी जी वस्तु ज्ञेय असते, ती ती मोठ्या युक्तीनें टाकून देऊन जें उर्वरित राहतें, तेंच ब्रह्म होय, असें मागील प्रकरणांत निरूपण केलें. आतां असें करण्याच्या युक्ति कोणत्या त्याचा एथें विचार करूं. जोंपर्यंत पुरुषाची बुद्धि नानात्व पावते, म्हणजे विश्व हें नानाप्रकारचें आहे असें वाटतें, तोंपर्यंत अज्ञान नष्ट होत नाहीं. म्हणून अगोदर विश्वांतील नानात्वबुद्धीचा परित्याग केला पाहिजे. म्हणजे सोन्याचे अलंकार टाकून मूळ सोनें आहे हें जसें जाणावयाचें, तसेंच सर्व वस्तूंतील उपाधि टाकून अधिष्ठान ओळखावें.

दुसरी युक्ति म्हणजे जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या ज्या आपल्या तीन अवस्था, त्या तिहींचा द्रष्टा कोण? हें ओळखण्याचा प्रयत्न करावा म्हणजे साक्षिस्वरूप समजतें. जागृतावस्थेंत आत्मा इंद्रियद्वारें विषयोपभोग घेतो. स्वप्नावस्थेंत मन सर्व व्यापार करीत असून तें आत्मा पहात असतो व सुषुप्तिकालीं स्वसुखाचा उपभोग घेणें एवढेंच काम आत्मा करितो. सुषुप्तिकालीं आत्मा नष्ट होतो असें मुळींच नाहीं. कारण निद्रा समाप्त झाल्यानंतर मला गाढ झोंप लागली होती असें अनुभवाला येतेंच. आत्मा जर सुषुप्तावस्थेंत नसता, तर मागाहून हा सुखानुभव कोठून आला असता? तेव्हां जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांहून आत्मा भिन्न कसा

असतो, हें समजण्याकरितां अवश्य प्रयत्न करावा.

त्याप्रमाणेंच, बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य ह्या अवस्थांमध्यें जें कांहीं सुखदुःख आपण भोगतों, व दोन दिवस पसारा मांडतों, त्या सर्वांचा ज्ञाता व द्रष्टा जो आत्मा, तो कसा असतो हें समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. अशा युक्ति करून त्या तिन्ही अवस्थांहून आत्मा भिन्न कसा असतो हें पहावें, आणि श्रुतींत सांगितल्याप्रमाणें ज्ञेयाचा त्याग करावा, म्हणजे आपली आपल्यास भेट होते.

"सोऽस्मि सोऽस्मीति भावय।"

अशी भावना करावी म्हणून मागील श्लोकांत सांगितलें आहे, ती भावना करणें म्हणजे काय, ह्याचा बोध होण्यासाठीं थोडें जास्त विवेचन करणें अवश्य आहे. एका पदार्थाच्या ठिकाणीं दुसरा पदार्थ आहे असें मानणें म्हणजे **भावना** होय. पाषाणाला विवक्षित आकार दिला म्हणजे **शंकराची** पिंडी होते. मृत्पिंडाला विवक्षित आकार देऊन **गणपति** किंवा **गौरीची** भावना होते. तसेंच अनेक धातूंच्या मूर्ति करून त्यांचेठायीं छत्रचामरें, आसनें, त्रिशूलादिक आयुधें इत्यादि चिन्हें निर्माण करून शंकर, चंडिका इत्यादि देवतांची भावना होते. त्याप्रमाणें ज्ञेयाचा त्याग करून जी चिन्मूर्ति राहते, ती मीच आहें अशी भावना करून राहणें ह्यासच **आत्मार्चन** असें म्हणतात. सर्व ज्ञेयांचा निषेध केला असतां जें ज्ञानमात्र अवशिष्ट राहतें, तें ज्ञान आत्मा होय. कारण

ज्ञानं न भवतो भिन्नं ज्ञेयं ज्ञानात् पृथङ् न हि ॥
अतो न त्वितरं किंचित् तस्माद्भेदो न विद्यते ॥१

—योगवासिष्ठ

ह्याचा अर्थ असा आहे कीं—ज्ञान म्हणून ज्याला म्ह-

णतात, व जें सर्वांचें प्रकाशक, तें आपणाहून भिन्न मुळींच नाहीं. त्याप्रमाणेंच ज्ञानाच्या योगानें जो पदार्थ समजला जातो व ज्यास ज्ञेय असें म्हणतात, तें देखील आपणच आहों असें अतिसूक्ष्म विचारांतीं कळून येतें. ज्ञेयाच्या पोटीं ज्ञान असतें असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

आपणांस जें ज्ञान होतें तें घडण्याची क्रिया कशी आहे तें पाहूं. प्रत्येक पदार्थामध्यें चैतन्यांश आहे व ज्या ज्या इंद्रियांनीं त्या पदार्थांचा भोग होतो त्यांच्या वृत्तीमध्येंहि चैतन्य आहे. तेव्हां इंद्रियवृत्ति व पदार्थ ह्या दोहोंमध्येंहि चैतन्य अनुस्यूत असतें व ह्या दोन्ही चैतन्यांची जेव्हां भेट होते म्हणजे एकरूपता होते, तेव्हांच पदार्थांचें भान होऊन सुखाचा अनुभव येतो. जर जडपदार्थांत चैतन्य नसेल, तर त्यांचें आपणांस भान कधींहि होणार नाहीं. याकरितां ज्ञेय म्हणून जे जे पदार्थ आहेत, त्या सर्वांच्या ठायीं चैतन्य असून, तें चैतन्य व ज्ञान आणि त्यांस जाणणारा जो 'मी' हे सर्व एकच असून केवळ शब्दांचीच मिरवण आहे. ज्ञेयज्ञान आणि आपण हीं सर्व एकच आहेत, असें अनुभवानें समजून घ्यावें. ज्या पुरुषांची केवळ स्थूलदृष्टि असते, त्यांची एतद्विषयीं भ्रांति कधीं नष्ट होत नाहीं. परंतु जे सूक्ष्मदृष्टीनें अनुभव घेतात, त्यांस तीं सर्व एकच आहेत असें समजतें. यास्तव आपणाखेरीज दुसरा कांहींएक पदार्थ नाहीं, जो जो पदार्थ दिसतो तो आत्मस्वरूप म्हणजे मीच आहें, असा विचार करून स्वस्थ असावें.

ह्यावर एक अशी शंका येईल कीं, भेदप्रतीति जर सर्व नाहींशी करावी, तर विष्णु, शिव इत्यादि आपणा-

हून भिन्न दिसतात व त्यांचीं कर्तृत्वेंहि भिन्न दिसतात, तेव्हां सर्वत्र अभेदबुद्धि कशी होईल? ह्यावर उत्तर असें आहे कीं,—ब्रह्मदेव विश्वोत्पत्ति करतो. विष्णु पालन करितो. इंद्र पर्जन्यधारा उत्पन्न करून धान्यादिकांची वृद्धि करितो. सूर्य सर्वांस प्रकाश देतो. चंद्र औषधींचें पोषण करितो. अग्नि अन्नपचन करितो. यम सर्वांचा संहार करितो. वायूचे योगानें प्राणांचे चलनवलनव्यापार चालतात. जलानें तृषेची शांति होते. इत्यादि कर्तृत्वें जे करितात, तद्रूप मीच आहें असें अनुसंधान सर्वदा असावें, ज्ञानरूप जे आपण, त्या चिद्रूपाचे ठायीं सर्व वस्तु निर्माण होतात अशी अनुभवानें खूण जाणून रहावें व अशा रीतीनें आपले ठायीं पूर्णत्व बाणलें म्हणजे आपणच सर्व कर्ता व भोक्ता आहों आणि आपल्याशिवाय जगांत कांहीं उरलें नाहीं, असा अनुभव येतो. आपणाशिवाय जनीं, वनीं, त्रिभुवनीं कांहींच राहिलें नाहीं असा प्रत्यय आला म्हणजे मग पुढील भावना करावी:—

अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माऽहमव्ययः ॥
न भूतं नास्ति नोभावी मत्तोन्यदिति भावय ॥ १

—योगवासिष्ठ

'इदं' शब्दानें जाणलेलें जें जें दृश्य विश्व तें तें सर्व मीच आहें, व सर्व विश्वहि मीच आहें हें जें अनुसंधान त्यासच आत्मार्चन असें म्हणावें, आणि ज्यास कालत्रयीं व्यय नाहीं, असा परमात्मा मीच आहें अशा अनुसंधानानें नेहमीं रहावें. षड्रसांमध्यें कटु, आम्ल इत्यादि रुचिवैचित्र्य जरी असलें, तथापि त्यांत मूळ पाहिल्यास उदकच आहे. नेणता जो आहे, तो मात्र त्या ष-

ड्रसांची प्रतीति घेत असतो. पण ज्ञानी पुरुषास त्या सर्व रसांत उदकच दिसत असतें. सुवर्णाचे अलंकार जरी अनेक असले तरी मूळ सोनें एकच. समुद्रावर नानाप्रकारचे तरंग व लहरी उत्पन्न झाल्या, तरी उदक म्हणून एकच असतें. नानाप्रकारच्या रागरागिण्या जरी असल्या तथापि गीत म्हणून सर्वांत एकच. तसेंच अखिल वस्तु जरी भिन्न दिसल्या तरी त्या सर्वांत आपलें चैतन्यरूप ओतप्रोत भरलेलेंच असतें. काष्ठ-पाषाण-तृण-लतादिक जरी निरनिराळीं दिसलीं, तरी सर्वांत पृथ्वी एकच असते. अशा रीतीनें नानाप्रकारच्या युक्त्या करून आपली विश्वरूप स्थिति आहे, हें अनुभवानें जाणणें यासच आत्मार्चन म्हणतात. तेणेंकरून अखिल विश्वामध्यें आत्म्यावांचून कशाचाहि अनुभव येत नाहीं. ह्या आत्मबोधाचें लक्षण योगवासिष्ठांत असें सांगितलें आहे:—

ग्राह्यग्राहकसंबंधे सामान्ये सर्वदेहिनां ॥
योगिनः सावधानत्वमेतदर्चनमात्मनः ॥ १

सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं ग्राह्यग्राहकभाव असतोच, म्हणजे ग्राह्य तितके विषय व त्यांचा ग्राहक जीव, एवढेंच सामान्यपणें सर्वांस ज्ञान असतें, परंतु योगी मात्र अशा प्रसंगीं फार सावध असतो. त्याची दृष्टि निराळी म्हणजे ग्राह्य, ग्राहक व ग्रहण ह्या त्रिपुटीवर प्रकाश पाडणारा जो साक्षी तो मीच आहें, असें योगी सर्वदा ओळखीत असतो. हें जाणण्यामध्यें जी सावधानता, म्हणजे या तिहींचाहि साक्षी मी आहें अशी जी ओळख, त्यास आत्मार्चन असें म्हणावें. ह्या स्थितीनें सर्वदा राहिलें असतां पूर्णब्रह्माचा अनुभव येतो.

प्रकरण तेरावें

आत्मनिरूपण

भिद्यते हृदयग्रंथिच्छिद्यंते सर्वसंशयाः ।।
क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।। १

—मुंडकोपनिषद्

आपली विश्वरूपस्थिति अनुभवानें जाणणें व या अखिल विश्वामध्यें आत्म्यावांचून कशाचाहि अनुभव न येणें ह्यास आत्मार्चन म्हणावें हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तेव्हां असा जो सर्वत्र भरलेला आत्मा, त्याचें लक्षण काय व तदाकार अंतःकरण कसें करावें, हें चालू प्रकरणांत सांगावयाचें, म्हणून त्यास **आत्मनिरूपण** हें नांव दिलें आहे. आत्मा कोणत्या प्रकारचा आहे ह्याचें वर्णन पुढील श्लोकांत आहेः—

तस्मिन्देहेंद्रियादीनां संघाते स्फुरति स्वतः ।।
अहं सोऽहमयं भावः स जीवो मलगुंठितः ।। १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—देहेंद्रियांचा जो समुदाय, त्यामध्यें स्वतःसिद्धपणें जो स्फुरण पावतो, तो **आत्मा** होय. तसेंच ज्याच्यामध्यें—

" अहं, सोहं, अयं "

हे तिन्ही प्रकारचे भाव आहेत तोच आत्मा होय. **अहं** शब्द देहाला लावितात. **सोहं** शब्द मनासहित जो इंद्रियसमुदाय त्याचा वाचक होतो व **अयं** शब्दानें आत्म्याचा बोध होतो. ते अहंकारमिश्रित जो मल,

त्या मलाचा त्याग केला असतां खरें जीवतत्त्व काय आहे ह्याचें वर्म समजतें. हा आत्मा एकच असून अनेक ठिकाणीं कसा व्यक्त होतो, व त्या सर्व ठिकाणीं त्याचें स्वरूप कसें ओळखितां यावें, हें पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे.

मणितोयघृतादर्शेष्वेकमप्याननं यथा ॥
भात्यनेकमिवात्मापि तथा धीष्वनुबिंबितः ॥ १

—योगवासिष्ठ

स्वच्छ मणि, पाणी, तूप, आणि आरसा ह्या चार जिनसा आपल्यापुढें मांडून ठेवून त्यांत जर आपण पाहूं लागलों, तर आपलें एक मुख असून तें चार प्रकारचें चार वस्तूंत दिसतें. ह्या ठिकाणीं विचार करून पाहिलें असतां आपणांस असें कळेल कीं, आपलें एकच जरी मुख आहे, तथापि भिन्न उपाधींच्या योगानें त्यास अनेकत्व प्राप्त होतें. शिवाय वर जो स्वच्छमणि सांगितला, तो निळा, तांबडा, हिरवा इत्यादि रंगांचा जर असला तर तितक्या तितक्या रंगांचें तोंड त्यांत आपणांस दिसेल. तसेंच आरसा जर मलिन असला, तर त्यांत मुख मलिन दिसेल. परंतु हा मलिनपणाचा दोष मुखाचा नसून तो केवळ त्या आरशाच्या उपाधीचा म्हणजे मलिनत्वाचा आहे. आबालवृद्ध हें जाणतातच कीं, आरशामध्यें जर मुख मलिन दिसलें, तर तो आरसाच स्वच्छ करितात; तोंड कोणी तोडून टाकीत नाहीं ! तसेंच, आरशामध्यें एकादे वेळीं वांकडें तोंड दिसतें, एकाद वेळीं कुरूप दिसतें. या ठिकाणीं मुख जरी एकच असलें तथापि निरनिळ्या उपाधींच्या योगानें त्याच्या आकृति निरनिराळ्या दिसतात. हें जसें, त्याप्रमाणेंच भिन्नभिन्न

बुद्धींच्या ठिकाणीं प्रतिबिंबित जो आत्मा, तो अनेक रूपांनीं प्रकट होतो, व सामान्यजन भिन्न ठिकाणीं व्यक्त होणारा जो आत्मा, तोच खरा मानून भ्रमांत पडतात.

बुद्धिभेदाच्या योगानें आत्म्यास अनेकत्व येतें, हें व्यवहारांतील दुसऱ्या दृष्टांतानेंहि व्यक्त करितां येईल. पाण्यानें भरलेलीं अनेक भांडीं जर मांडलीं, तर त्या सर्वांमध्यें सूर्याचें प्रतिबिंब पडतें, व तेणेंकरून सूर्यासहि अनेकत्व भासूं लागतें. परंतु ज्ञानी लोक जे आहेत, ते मलिन उदक, घृत, आरसा इत्यादिकांत निराळे प्रकारचें मुख जरी दिसतें, तथापि मुख एकच समजतात; व अनेक बुद्धींमध्यें आत्मा जरी प्रतिबिंबित झाला, तथापि तो एकच आहे असें ते जाणतात.

आतां उपाधीच्या योगानें शुद्धवस्तूला मालिन्य कसें येतें व स्वयंप्रकाश वस्तु असून ती परप्रकाश कशी दिसते हें पाहूं.

> धूलिधूमांबुदैर्यद्वन्मलिनी-क्रियते नभः ॥
> परामृष्टस्तथैवात्मा विशुद्धः प्राकृतैर्गुणैः ॥ १
>
> —योगवासिष्ठ

आकाश अगदीं शुद्ध आहे. तथापि वावटळीच्या धुळीच्या योगानें त्याला धूसरपणा प्राप्त होऊन आकाश धूलमयच झाल्यासारखें दिसतें; एकादे वेळीं आकाश स्वच्छ असूनहि तें जेव्हां धुरानें व्याप्त होतें तेव्हां आकाश धूममयच आहे असा भास होतो; तसेंच केव्हां केव्हां आकाश मेघाच्छादित होतें व त्यावेळीं आकाशाचें मूळस्वरूप आपल्या नजरेस येत नाहीं. मिळून काय कीं, मूळ आकाश स्वच्छच आहे, परंतु धूळ, धूर आणि मेघ

ह्या तीन उपाधींमुळें तें मलिन आहे असें दिसतें. तत्त्वतः पाहतां तें मलिन नसून स्वच्छच आहे. हाच दृष्टांत वायूसहि लागू पडतो. म्हणजे वायु स्वतःसिद्धपणें शुद्ध आहे, तथापि दुष्ट गंधादिकांच्या संमेलनानें तो दुर्गंधयुक्त होतो. अशाच प्रकारें आत्मा शुद्धबुद्ध असतां गुणत्रयाच्या योगानें अशुद्ध भासतो. प्रकृतीचे गुण तीन म्हणजे सत्त्व, रज, तम हे होत. आत्मा निर्गुण असतांहि ह्या तीन गुणांच्या योगानें तो तीन प्रकारचा भासूं लागतो. ज्या पुरुषामध्यें सत्त्वगुणाधिक्य असेल, तो सात्त्विक कर्ता भोक्ता अशी प्रतीति येते. रजोगुणाचें आधिक्य असेल तर तो पुरुष राजसगुणसंपन्न दिसूं लागतो. आणि तामसगुणाचें आधिक्य असेल, तर तो तामसी दिसूं लागतो. अशा रीतीनें निर्गुण व शुद्ध आत्मा ह्या त्रिगुणांनीं व्याप्त होतो.

ग्रहणाच्या उदाहरणानेंहि ह्या विषयाची चांगली व्यक्तता होते. वास्तविक चंद्रमंडळ पृथ्वीपासून सुमारें दोन लक्ष मैल अंतरावर आहे. परंतु मध्यें राहू (पृथ्वीछाया) आल्यामुळें चंद्राचा कधीं कधीं पूर्ण भाग व कधीं कधीं थोडा भाग अदृश्य होतो. आणि शुद्ध जो चंद्र त्यास मालिन्य प्राप्त होतें. पृथ्वी आणि चंद्र यांमध्यें पुष्कळ अंतर आहे, तरीहि चंद्राला जसें मालिन्य प्राप्त होतें, त्याप्रमाणेंच आत्मा शुद्ध व निर्गुण असून त्यामध्यें आणि सत्त्व, रज, तम ह्या गुणांमध्यें महदंतर असतांहि गुणसंगानें आत्म्याला मालिन्य येतें. ह्या उदाहराणावरून शुद्धपदार्थाला मालिन्य कसें येतें, हें कळून येईलच.

आत्मा स्थिर असतांहि आत्मा देहसंसर्गानें चांचल्य कसा पावतो, ह्याचा विचार आतां करूं.

आद्यंतवर्ति देहेऽसौ तथा भूत इवेक्ष्यते ॥
वीचिवत्यंभसि स्तंभो यथाभासचलश्चलः ॥ १

—योगवासिष्ठ

ज्याला आदि व अंत आहेत आणि ज्याला जन्ममरणादि विकार होतात, तो आपला देह होय. तो क्षणिक असून नश्वर आहे हें सर्वांस माहित आहेच. तथापि अशा नश्वर देहाचे गुण आत्म्याचे ठिकाणीं आहेत असें अज्ञ लोक मानितात. म्हणजे देहाला जशी चलनवलनगति आहे, तशीच आत्म्याला आहे, व देहाला जे विकार घडतात, ते आत्म्याला घडतात, देह मेला कीं आत्मा मेला, देह जिवंत आहे तर आत्मा जिवंत आहे, अशा रीतीनें देहाचे धर्मांचा आरोप आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञ लोक करितात. जसें एकादा विस्तृत जलाशयांत उभा केलेला एक खांब असावा; तो जरी अचल असला, तथापि जलाशयामध्यें उत्पन्न होणाऱ्या लहरींच्या योगानें तो खांबच हालत आहे असें वाटतें. वस्तुतः तो खांब जागच्या जागीं अचलच आहे. हें एक उदाहरण झालें. दुसरें उदाहरण चंद्रबिंबाचें. म्हणजे चंद्रबिंबावरून मेघ भरभर पुढें जात असतां चंद्रच पळत आहे असा भास होतो, त्याप्रमाणें देहधर्म आत्म्याच्या ठिकाणीं वास्तविक नसतां ते वर दाखविलेल्या उपाधींमुळें त्याच्या ठायीं अज्ञानानें स्थापना करितात.

वास्तविक पाहतां आत्मा अजड आहे व देहेंद्रियादिक जड आहेत. असें असतां जडाच्या संगानें अजडाला तद्रूपता कशी प्राप्त होते व अनात्म्याचे धर्म आत्म्याचे माथीं कसे आरोपित होतात, तसेंच सत्यवस्तूच्या संगतीनें असत्य वस्तूहि सत्यासारखी कशी भासते, हें अने-

क दृष्टांतांनीं दाखवितां येतें. आपण मृगजळाचें उदाहरण घेऊं. सत्य जे सूर्यकिरण, त्यांचे ठायीं असत्य जें जल त्याचा भास होऊन मुळांत कांहीं एक नसतां मोठा थोरला जलौघ वाहत चालला आहे असें दिसतें. ह्याच असत्याचे ठिकाणीं सत्याचा भास होय. जडाचे संगानें अजड कसें जडत्व पावतें हें पुढील वचनावरून स्पष्ट होईल.

अग्निसंगाद्यथा लोहमग्नित्वमुपगच्छति ॥
आत्मासंगात्तथा गच्छत्यात्मतामिंद्रियादिकं ॥ १

—योगवासिष्ठ

लोखंड हें जड व अप्रकाश आहे, तथापि अग्नीनें तप्त झालें असतां तेंच अग्निमय होऊन देदिप्यमान् दिसूं लागतें. तसेंच, देहेंद्रियादि जड पदार्थ स्वतःसिद्धपणें अप्रकाश व मिथ्याभूत असतांहि आत्म्याच्या संगानें खरोखर आत्मतेप्रत पावतात. अशा ठिकाणीं असत्य वस्तु सत्यासारखी दिसूं लागते, ह्याचें मुख्य कारण अधिष्ठानाचें ज्ञान पूर्ण झालें कीं भास नाहींसा होऊन सत्य वस्तु दिसूं लागते. शिंपीच्या ठायीं रुप्याचा भास होतो, परंतु तेथें अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें कीं सत्य वस्तु दिसूं लागते. हें जसें, तसेंच मुख्य अधिष्ठान जो आत्मा, त्याचें ज्ञान झालें म्हणजे मिथ्याभूत जे देहेंद्रियादिक ते नष्ट होतात. ह्यावर अशी शंका येते कीं, देहेंद्रियाद्रिक हे जड आहेत, तर मग त्यांच्या द्वारा अजड जो आत्मा त्याचें ज्ञान कसें होईल? ह्या शंकेचें निवारण वसिष्ठ महामुनीनीं केलें आहे, त्याचें निरूपण एथें करणें अवश्य आहे.

देहेंद्रियादिक जड पदार्थ असून त्यांच्या साहाय्यानें अजड जो आत्मा, त्याचें स्वरूप कसें समजतें, ह्याबद्दल

आतां विचार करूं. दृश्य पदार्थांच्या योगानें अदृश्य अ-
शा सूक्ष्म पदार्थांचें कसें ज्ञान होतें, हें 'शाखाचंद्र' न्या-
यावरून उघड होतें. सूक्ष्मचंद्र असतां तो जसा वृक्षशा-
खांतून पाहिला असतां स्पष्ट दिसतो, त्याप्रमाणें देहें-
द्रियांकरवीं सूक्ष्म दृष्टीनें आत्म्याचें ज्ञान होतें. जड प-
दार्थांच्या संगतीनें अजड पदार्थ जड होतो, व जड पदार्थ
अजडत्वाप्रत पावतो हें पुढील वचनावरून व्यक्त होईल.

आत्मनो जडसंगात्स्यादनात्मत्वं जडस्य तु ॥
स्यादात्मसंगादात्मत्वं जलाग्न्यो संगवन्मिथः ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—जड जें शरीर, त्याच्या संग-
तीनें अजड जो आत्मा त्यालाहि जडत्व येऊं लागतें.
म्हणजे हाच आत्मा असें वाटूं लागतें आणि जड जे
देहेंद्रियादिक त्यांच्या ठिकाणीं अजडाची म्हणजे आ-
त्म्याची प्रतीति होऊं लागते. एकमेकांच्या संगतीनें हो-
णारें हें रूपांतर जल व अग्नि यांच्या सान्निध्यानें हो-
णाऱ्या परिणामास उत्कृष्ट लागू पडतें. कसें तें पहा.
अग्नि व जल यांचा संयोग झाला असतां अग्नीच्या अंगीं
शीतलत्व येतें व दुसऱ्या पक्षीं जलहि उष्ण होऊन
त्यामध्यें तैजस धर्म इतका उत्पन्न होतो कीं, विस्तवास
स्पर्श करणें जितकें दुर्घट, तितकेंच अत्युष्ण झालेल्या
पाण्यास स्पर्श करणें कठिण जातें. दुसरें अगदीं प्राकृत
उदाहरण म्हटलें म्हणजे पुष्पांच्या संबंधानें सूत्राला शिरीं
वास घडतो हें आहे. गुणवानाच्या संगतीनें नीच पदा-
र्थालाहि महत्त्व प्राप्त होत असतें. एवढा वेळ सांगितला
हा संगतीचा परिणाम होय. वर सांगितलेलें जें रूपांतर,

त्यांतून शुद्ध स्वरूप उमगून काढणें हें मोठ्या चातुर्याचें काम आहे.

उपाधीच्या योगानें शुद्धपदार्थाचें रूपांतर कसें होतें, ह्यास उदाहरणें आह्मीं पूर्वीं अनेक दिलींच आहेत. जल एकच, परंतु तें उंसामध्यें माधुर्यरूपानें भासमान् होतें; समुद्रोदकांत लवणाच्या रूपानें दिसतें; आम्ल पदार्थांत आंबट रूपानें दिसूं लागतें. त्याप्रमाणेंच आत्मा हा देहेंद्रियांहून निराळा आहे. तथापि त्यांच्या सान्निध्यानें तो राहत असल्यामुळें तन्मय झालेला दिसतो. तो त्यांतून निराळा करणें हें फार दुर्घट काम आहे. अति सूक्ष्म विचारानें आंत शिरल्याशिवाय मूळ स्वरूप व्यक्त होत नाहीं. आत्मा हा जडपदार्थामध्यें इतका मिसळून जातो कीं, तो ओळखणें महाप्रयत्नाचें काम होतें. परंतु विवेकसंपत्तीच्या योगानें तो साधून घेतां येतो. ह्याविषयीं पुढील वचनांत उत्कृष्ट दृष्टांत दिलेला आहे:—

> इक्षौ गुडस्तिले तैलं काष्ठे वह्निर्दृषद्ययः ॥
> धेनावाज्यं वपुष्यात्मा लभ्यते चैव यत्नतः ॥ १
>
> —**योगवासिष्ठ**

उसांतून गूळ जसा महाप्रयासानें काढितां येतो, तिळांतून तेल जसें महाप्रयासानें निघतें, किंवा काष्ठामध्यें स्वतःसिद्ध असणारा जो अग्नि तो मंथन करून जसा अतिप्रयासानें उत्पन्न होतो, पाषाणाचें चूर्ण करून त्याचा अग्नीमध्यें पाक करून जसें महत्प्रयासानें लोखंड उत्पन्न होतें, किंवा गाईच्या ठिकाणीं दोहन करून जसें आज्य म्हणजे तूप प्राप्त होतें, तद्वत् देहामध्यें स्वतःसिद्ध असणारा जो आत्मा, तो ज्ञानरूपी महाप्रयासानें-

च प्राप्त होतो. वरील वचनामध्यें चकार आणि एवं कार यांची जी योजना केली आहे, त्यावरून असा अर्थ निष्पन्न होतो कीं, महाप्रयत्न केल्याशिवाय ह्या गोष्टी सर्वथैव अलभ्यच होत. तेव्हां सर्वव्यापक व स्वतःसिद्ध जो आत्मा, तो केवळ भ्रमाच्या योगानें पदार्थरूप भासतो. असें जरी झालें, तथापि विचारदृष्टच्या पाहिलें असतां आत्मा सर्वत्र एकत्र आहे असा अनुभव येतो. ह्यासंबंधानें पुढील दृष्टान्त फार विचार करण्यासारखा आहे.

स्फटिकात्मनि नीरंध्रे स्थितं संवीक्ष्यते यथा ॥
तथा सर्व पदार्थेषु चिद्रूपः परमश्वरः ॥ १

—योगवासिष्ठ

एकादा स्फटिकाचा मणि आपण हातीं घेतला असतां तो रंध्ररहितं भरींव दिसतो. तथापि त्यामध्यें आकाश व्यापून असतेंच. त्यामध्यें जर आकाश नसेल, तर घणांनीं त्याचा भेद केला असतांहि साच्छिद्रपणा त्याला येणार नाहीं. पण साच्छिद्रत्व ज्याअर्थीं त्या स्फटिकमण्याला येतें, त्याअर्थीं स्फटिकाचे पोटीं आकाश आहे हें सिद्ध आहे; व म्हणून स्फटिकमणी हातामध्यें घेतला असतां तन्निष्ठ आकाशाचें ज्ञान होतें. हें जसें, त्याप्रमाणेंच सर्व पदार्थांच्या ठायीं सूक्ष्म विचारानें पाहतां आत्म्याची भेट होते. चिद्रूप जो सच्चिदानंद परमेश्वर, तो सर्व पदार्थांच्यामध्यें निरंतर राहतो, हें दृढतर विचार केला म्हणजे समजूं लागतें.

एथें अशी एक मोठी शंका उत्पन्न होते कीं, ज्ञानस्वरूप आणि व्यापक असा जर आत्मा आहे, तर तरुपाषाणादिकांमध्यें त्या चित्कलेचा प्रकाश कां होत नाहीं ?

आणि सर्व जड पदार्थांमध्यें ज्ञानस्वरूप कां प्रकट होत नाहीं ? या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, चित्स्वरूप प्रकट होण्याला योग्य अशी भूमिका पाहिजे. ती भूमिका म्हणजे शुद्धबुद्धि होय. जड मलीन जे पदार्थ, त्यांमध्यें कांहीं प्रकाश उपलब्ध होत नाहीं. जसें सूर्य जरी सर्व पदार्थांवर प्रकाशित होतो, तथापि सूर्यकांत मण्याचे ठायीं ग्राहकशक्ति विशेष असल्यामुळें तेथें किरणांची वृद्धि होऊन जसा लख्ख प्रकाश पडतो, तसा एकाद्या दग-डावर पडत नाहीं. चंद्रोदय झाला असतां चंद्रकांत म-ण्याला मात्र पाझर सुटतो, पाहिजे त्या पाषणास कांहीं तसा पाझर सुटत नाहीं. ह्या दृष्टांताप्रमाणेंच आत्म्याचें आहे. सर्व इंद्रियांहून शुद्ध जी बुद्धि, तिचे ठिकाणीं प-रेश जो आत्मा त्याचा तत्काळ प्रकाश होतो. परंतु इ-तर घटपटादि पदार्थ बुद्धिहीन असल्यामुळें तेथें ज्ञानप्र-काश होण्याचा संभवच नाहीं. आपण आंगणांत ठेवि-लेल्या स्वच्छ आरशावर जर सूर्याकिरण पडले, तर तो कवडशाच्या रूपानें गृहादिकामध्येंहि चांगला प्रकाश पा-डतो. तेंच जर एकादें खापर उन्हांत ठेविलें, तर त्या-पासून काय उपयोग होणार आहे बरें ? तद्वत् चिद्रूप जो आत्मा, त्याचा प्रकाश केवळ शुद्धपदार्थांमध्येंच होतो. जरी आत्मा शुद्ध आणि अशुद्ध ह्या दोन्ही प्रकारच्या पदार्थांमध्यें भरलेला आहे, तथापि त्याचा प्रकाश व्हाव-याचा म्हटला म्हणजे त्याला वर सांगितलेल्या आरशा-प्रमाणें शुद्ध जागाच पाहिजे, खापरांत तो कधींहि प्रका-शित होणार नाहीं. तें सांगून संवरून खापरच !

वरील विवेचनांत अंतःप्रदेशांतच आत्मा प्रकाशित हो-

तो, असें सांगितलें; तथापि तेवढ्यावरून तो फक्त अंतरींच प्रकाशित होतो असा अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. कारण आत्म्याचा असा कांहीं विशिष्ट धर्म आहे कीं, तो अंतर्बाह्य प्रकाशित करितो. ह्यास उत्कृष्ट दृष्टान्त म्हटला म्हणजे रत्नाचें बनविलेलें एकादें भांडें असावें व त्यामध्यें आपण दिवा लावून ठेवावा. तो दिवा आंतल्याआंत प्रकाशित होऊनच राहील असें नाहीं; तर तो बाहेर सुद्धां प्रकाश पाडील. तद्वत् बुद्धीच्या अंतरीं आत्म्याचा प्रकाश पडून सर्व बाह्यवस्तूंवरहि त्याचा प्रकाश पडतो. ह्या रीतीनें पाहतां सबाह्याभ्यंतरीं आत्म्यावेगळें दुसरें कांहींच नाहीं असें सिद्ध होतें.

ह्यावर दुसरी अशी मोठी शंका उत्पन्न होते कीं, विश्व प्रत्यक्ष दिसत असतां व देहेंद्रियांचा प्रत्यक्ष भास होत असतां सर्वत्र आत्मा भरलेला आहे हें म्हणणें कसें संभवतें ? ह्याचें समाधान असें आहे कीं, विश्व जें दृष्टिगोचर होतें, तो केवळ आभास होय; त्यामध्यें खरेपणा मुळींच नाहीं.

तत्रास्थितेयं विश्वश्रीः प्रतिमामात्ररूपिणी ॥
रज्वां भुजंगवद्भाति स्वयमात्म[1] सदोदितः ॥ १

—योगवासिष्ठ

रज्जूच्या ठिकाणीं जसा सर्पाचा भास होतो पण खरोखर तेथें सर्प मुळीच नसतो; त्याप्रमाणें सदोदित सर्वत्र आत्मा भरला असतां आत्म्याचे ठिकाणीं प्रतिमामात्र जगाचें रूप व्यक्त होतें; व तो केवळ लटिका भ्रम आहे. आकाशांत कोणीकडे पाहिलें तरी नीलवर्ण भरलेलाआहे असें दिसतें; परंतु मुळांत आकाशाच्या नीलत्वाचा कां-

हींच संबंध नाहीं. तसेंच देहेंद्रियांहून विलक्षण असा आत्मा असूनहि त्याच्या ठिकाणीं देहेंद्रियत्वाची खोटी बुद्धि उत्पन्न होते.

अशा प्रकारचा सर्वव्यापी जो आत्मा, त्याचें लक्षण काय, ह्याचें विवरण आतां करूं.

आत्म्याचें लक्षण काय व अपरोक्षपणें आत्मज्ञान झालें असतां तद्रूप होऊन संपूर्णता कशी साधावी ह्याचें आतां उपपादन करूं. प्रथमतः आत्म्याचें लक्षण काय हें सांगूं.

आद्यंतरहितः सत्यश्चिद्रूपो निर्विकल्पकः ॥
आत्मसंपूरिताकाशो जीवस्याद्यः परात्परः ॥ १

--योगवासिष्ठ

ज्यास आदि, अन्त व मध्य नाहीं, जो सत्य, चिद्रूप व संकल्पविकल्पविहीन, जीवात्म्याचें मूळ कारण, आणि पर जो ब्रह्मादिक त्याहूनहि पर म्हणजे श्रेष्ठ असा जो तो आत्मा होय. आत्मा अविकारी असून विश्व हें आत्म्याचा परिणाम नव्हे. ज्यांस शास्त्रश्रवण नाहीं व आत्मानुभव नाहीं, ते आत्म्याचा परिणाम विश्व आहे असें म्हणोत; परंतु सद्गुरुकृपेनें ज्यांला अपरोक्षज्ञान प्राप्त झालें आहे, ते तरी असें कधीं म्हणणार नाहींत. आत्म्याचें ज्ञान केवळ दृढ अनुभवानेंच होतें. ह्याविषयीं पुढील वचन आहेः—

आत्माऽनुभवमात्रात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥
प्रकाशानंदचैतन्याव्यतिरिक्तोऽनलौष्ण्यवत् ॥ १

--योगवासिष्ठ

आत्म्याचें ज्ञान केवळ अनुभवजन्य आहे. आत्मा

इंद्रियग्राह्य नसून तो कोणाला देतां घेतां येत नाहीं; किं- वा त्याचें वर्णनहि करितां येत नाहीं. आत्म्याचा अनुभव होऊं लागला म्हणजे कोणताहि दृश्य पदार्थ अणुमात्र स्फुरण पावत नाहीं. वृत्तिरूप जें ज्ञान तें स्वस्वरूपामध्यें मुरून जातें. ग्राह्यग्राहकभावहि संपूर्ण नाहींसा होऊन ज्ञेयज्ञानाची त्रिपुटी नाहींशी होते. अशा अवस्थेमध्यें अज्ञान निःशेष मावळून जाते आणि मुख्य वस्तु जी ब्र- ह्म, त्याशिवाय दुसरें कशाचेंहि भान रहात नाहीं. जेवढें म्हणून स्वस्वरूपज्ञान त्याचाच केवळ अनुभव येतो; ह्या- करितां आत्मा हा अनुभवमात्रच आहे असें म्हणतात.

शिवाय आत्मा हा सर्व वस्तूंस व्यापून राहणारा आहे. कोणत्याहि दिशेस आपण गेलों तरी तेथें जसें अ- गोदर आकाश भरलेलेंच असतें; त्याप्रमाणें सर्व दिशांस व्यापून आत्मा राहिला आहे. आत्मा हा सर्व वस्तूंचा आश्रय आहे व त्यामध्यें सर्व जग भरलेलें आहे. ह्या आत्म्यामध्यें प्रकाश, आनंद आणि चैतन्य हीं अभिन्न- पणें राहतात. ह्या तीन वस्तु आत्म्यामध्यें अभेदपणें क- शा राहतात, हें अनेक दृष्टांतांनीं व्यक्त करूं. अग्नि आणि उष्णता ह्यांची वेगळी निवड कधीं तरी करितां येईल काय? नाहीं. कारण अग्नि तीच उष्णता; उष्णता अग्नीहून भिन्न करितां येत नाहीं.

तसेंच नानाप्रकारचे वायु आणि गति ह्यांमध्यें भेद- भाव करितां येत नाहीं. अवकाश आणि आकाश हीं कधींहि भिन्न होत नाहींत. तसेंच आर्द्रता आणि उदक हीं एकच होत. पर्जन्य आणि धारा एकच होत. कापूर, त्याचा वास आणि त्याची ज्योत हीं तिन्ही एकच आ-

हेत. त्यांच्यांत भेद करितां येत नाहीं. त्याप्रमाणें प्रकाश, आनंद व चैतन्य ह्या तिन्ही पदार्थांपासून एक आत्माच जाणिला जातो.

असा जो आत्मा, त्याचे ठायीं नानाप्रकार मुळींच नाहींत, व ब्रह्माचे ठिकाणींजाति, वर्ण, आश्रय ह्यांचा भेद मुळींच रहात नाहीं. पुढील वचनांत ह्याचें निरूपण केलें आहे.

न वर्णा न वर्णाश्रमाचारधर्माः ॥
न मे धारणा ध्यानयोगादयोऽपि ॥ १

—**निर्वाणदशक**

मला कोणताहि वर्ण नाहीं; व जाति, आश्रम यांचे धर्म मला लागू नाहींत. धारणा, ध्यान वगैरे योगाचे प्रकार तेहि मला लागू नाहींत. कारण मी सर्व वस्तूंपासून अलिप्त आहें व माझें स्वरूपवर्णन म्हटलें म्हणजे पुढील प्रकारानें होतें.

ब्रह्मांडेच यथा वायुः सर्वभूतगतस्तथा ॥
स एव भगवानात्मा तनुमुक्तो व्यवस्थितः ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

ब्रह्मांडांत वायु सर्वत्र संचार करीत असतो, परंतु त्यास कशाचाहि संग होत नाहीं. त्याप्रमाणेंच आकाश सर्वत्र व्यापून राहिलेलें आहे, त्यालाहि कोणाचा संग घडत नाहीं. तसेंच सर्वव्यापक जो आत्मा, तोहि निर्मल असून असंग आहे. आत्मा हा **षड्गुणैश्वर्य**संपन्न आहे, असें श्रुतीमध्यें वर्णन आहे. **षड्गुणैश्वर्यें** म्हणजे १. धर्म, २. यश, ३. श्री, ४. लक्ष्मी, ५. वैराग्य, व ६. ज्ञान हीं होत. ह्या षड्गुणांची जी संपत्ति तिला **भग** असें म्हणतात आणि त्या ऐश्वर्यानें युक्त असा जो, तो

भगवान् होय. आणि परमात्माहि त्याच षड्गुणांचा अंगीकार करून परिपूर्णत्वानें राहतो. म्हणजे ते दोनीहि एकरूपच असतात, अशा रीतीनें आत्मानुभव घेऊन जो पुरुष जीवन्मुक्त होतो, त्याला आत्म्याचा लाभ होतो. एथें अशी एक शंका येते कीं-जीवन्मुक्तावस्थेमध्यें मात्र जर आत्म्याचा अनुभव होतो, तर इतर ठिकाणीं आत्मा सांपडतच नाहीं काय? ह्याचें उत्तर असें आहे कीं, आत्मा सर्वत्र भरलेला आहे, तथापि त्याचें वास्तविक ज्ञान होणें दुर्लभ आहे. पहा कीं—जागृति व स्वप्नावस्था यांमध्यें आत्मा असतोच, परंतु देहेंद्रियसमुदायामध्यें तो निमग्न होऊन गेलेला असल्यामुळें त्याचा त्यावेळीं भास होत नाहीं. आत्म्याचें स्वरूप कांहीं अंशीं सुषुप्तिकाळीं समजतें. त्याहूनहि मुक्तावस्थेमध्यें आत्म्याचें संपूर्ण स्वरूप प्रकट होतें. तात्पर्य काय कीं आत्म्यास उपाधीच्या योगानें विशिष्टता प्राप्त होते. परंतु मुक्तावस्थेमध्यें उपाधि नाहींशी होत असल्यामुळें अर्थातच आत्म्याचें पूर्ण ज्ञान घडतें.

मुक्तावस्था बाणली असतां केवळ जो आत्मा त्याची उपलब्धि होते. त्या मुक्तावस्थेचें लक्षण असें आहे कीं, प्रपंचाचें भान जरी होत असलें तरी पूर्ण ज्ञानानें तें बाधित होतें. जें जें कांहीं दृश्यमान् असेल, तें तें आरोपित असून मायामय आहे अशी खात्री होऊन अंतर्बाह्य एकच चैतन्य भरलें आहे, ब्रह्माशिवाय दुसऱ्या कशाचाहि भास नाहीं व परमानंदाचाच केवळ आस्वाद येऊं लागणें ह्याला **मुक्तावस्था** म्हणतात. या स्थितीमध्यें चित्कलेची प्रतीति पूर्ण होते.

एवं चिद्गगनाभोगे भूषणे व्योम्नि भास्करे ॥
धराविवरकोशस्था सैव चित्कीटकोदरे ॥ १

—योगवासिष्ठ

सर्वत्र ठिकाणीं चित् म्हणजे ज्ञान भरलेलें आहे. स्वर्ग, पृथ्वी, पाताल, आकाश या सर्वांमध्यें चिद्रूप व्यापून राहिलें आहे. फार कशाला? पृथ्वीच्या विवरामध्यें आणि पशु, पक्षि, कीटक यांच्या उदरामध्येंहि चिद्रूप जें ज्ञान त्यानें सर्व व्यापून टाकिलें आहे. असें जें चिद्रूप तें ज्या पुरुषामध्यें पूर्ण बाणलें आहे तो मुक्त होय. अशा पुरुषाला बंध किंवा मोक्ष कशानेंहि होत नाहीं. उघडच आहे कीं, दुसऱ्या कोणत्याहि वस्तूची भावनाच जर त्याच्या ठायीं नाहीं, तर त्याला बंध किंवा मोक्ष कशाचा होणार? त्याच्या आत्म्यास आज्ञानामुळें बंध होतो असें म्हणणें शक्यच नाहीं. कारण अशा अवस्थेमध्यें अज्ञानाचा पत्ताच मुळीं लागणार नाहीं. वंध्यापुत्राची जन्मपत्रिका कोणीं ज्योतिष्यानें केली आहे काय? स्वप्नांत पाहिलेला शत्रु जागें झाल्यावर कधीं आपणांस बंधन करितो काय? सिंहास सशानें आपल्या शिंगावर उचलून घेतलें असें कधीं झालें आहे काय? किंवा सांवलीनें कोणा पुरुषाला गिळून टाकिलें असें झालें आहे काय? ह्या सर्व गोष्टी घडणें केवळ अशक्य आहेत; त्याप्रमाणें मुक्तावस्थेमध्यें आत्म्याला अज्ञानाचें बंधन कधींहि होणें शक्य नाहीं. आतां ज्ञानाच्या योगानें आत्म्याची सर्वव्यापकता कशी दृष्टोत्पत्तीस येते ती पाहूं.

आज्ञानाच्या योगानें आत्म्याची सर्वव्यापकता कशी दृष्टीस पडते, हें पुढील वचनावरून स्पष्ट होईल.

ब्रह्म चिद्ब्रह्मभुवनं ब्रह्मभूतपरंपरा ॥
ब्रह्माहं ब्रह्म मच्छत्रुर्ब्रह्मसन्मित्रबांधवाः ॥ १

—योगवासिष्ठ

चित्स्वरूप जें कांहीं आहे, तें परब्रह्म होय. स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हीं ब्रह्म होत; पर्वतादि अखिल दृश्यसृष्टि—हीं सर्व ब्रह्म होत. आपण स्वतः ब्रह्मरूप आहों. व आपले शत्रु देखील ब्रह्मस्वरूप आहेत; तसेंच पुत्र, मित्र हे सर्वेहि ब्रह्मरूप होत. अशा प्रकारची भावना पूर्ण ज्ञान झालें असतां सहज उत्पन्न होते.

आतां बंध आणि मोक्ष कशाला म्हणतात, ह्याविषयीं विशेष विचार करूं. वास्तविक पाहतां चैतन्यास, बद्ध किंवा मुक्त असें मुळींच म्हणतां येत नाहीं. केवळ दृश्य पदार्थांशीं जर चैतन्याचें तादात्म्य झालें, तर मात्र बद्धता पात्र होते. आणि दृश्यापासून भिन्नपणें राहिलें असतां मुक्तता पात्र होते. चित्तचैतन्याची गांठ पडली म्हणजे मी देह आहें ही कल्पना जोरावते; आणि तीच गांठ म्हणजे चिदचिद्ग्रंथि तुटली म्हणजे देहाभिमान नष्ट होऊन ब्रह्मस्थिति प्राप्त होते. मुक्ति तिलाच म्हणावयाचें. ह्याकरितां जें जें आपण ऐकतों किंवा पहातों, मग तें पृथ्वीवर असो अगर आकाशांत असो, तें सर्व ब्रह्मरूपानें चहूंकडे पसरलेलें आहे, हाच वेदशास्त्रांचा मथितार्थ होय. एतद्विषयीं मुख्य श्रुति म्हटली म्हणजे ही होयः—

" सर्वं खल्विदं ब्रह्म । "

—छांदोग्य

इतकें निरूपण झाल्यावर श्री वसिष्ठमहामुनींनीं श्री रामचंद्राला सांगितलें कीं—ह्या ब्रह्मस्थितीचें वर्णन आतां

पुरे. एकच गोष्ट तुला सांगतों, ती ही कीं–तूं स्वतः ज्ञानस्वरूप असून मीहि स्वतः ज्ञानस्वरूप आहें. ह्या अवस्थेमध्यें मीपण किंवा तूंपण मानणें हें केवळ अज्ञान होय. ह्याचें कारण ब्रह्माशिवाय कोणताहि पदार्थ व्यक्त होत नाहीं. म्हटलेंच आहे:—

यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं । यच्चन्यतो भाति न चान्यदस्ति ॥
स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवला । ग्राह्यं ग्रहीतेति मृषा विकल्पः ॥१

--**योगवासिष्ठ**

जी जी वस्तु आहे असें आपण म्हणतों, किंवा जी जी आपणांस भासमान् होते, ती सर्व चैतन्य होय. आत्म्याव्यतिरिक्त जें जें दृश्य भासतें, किंवा अमुक वस्तु नाहीं, असें जें जाणलें जातें तें सर्वहि आत्मस्वरूपच होय. व्याप्य, व्यापकता, व्याप्यांश; ज्ञान–ज्ञेय–ज्ञाता; भासविता, भासतें आणि भास्य अशा जितक्या म्हणून त्रिपुटी आहेत, त्या सर्व चिदानंदमय होत. इंद्रियें, देह, अहंकार, मन, बुद्धि इत्यादि सर्व पदार्थ हे चिद्रूप असून ज्ञानाच्या ठिकाणींच सर्वांची कल्पना केली जाते. ह्यास पूर्वीं अनेक दृष्टान्त दिलेले आहेतच. तथापि आणखी एक दृष्टान्त देऊं. साखरेचे हत्ती, घोडे जरी केले, त्यांवर राऊत बसविले, व त्यांवर नानाप्रकारचे साखरेचे अलंकार घालून छत्रचामरेंहि धरलेलीं असलीं आणि अशा नाना आकृतींचीं चतुरंग सैन्यें जरी बनविलीं, तरी त्यापैकीं कोणताहि भाग मुखांत घातला तरी ती अवघी शर्कराच ! त्याप्रमाणेंच विश्वामध्यें जरी अनेक पदार्थ दृग्गोचर झाले, तरी ते सारे साखरेच्या घोड्याप्रमाणें साखररूपी म्हणजे चैतन्यरूपीच होत. एत-

द्विषयीं पुढें लिहिल्याप्रमाणें सर्वमान्य श्रुति आहे:—

एको देवःसर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ॥
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ १

ह्या श्रुतीचा अर्थ असा आहे कीं,–दिव् म्हणजे प्रकाशणें ह्यावरून देव शब्द होतो. बुद्ध्यादि जे सर्व दृश्य पदार्थ त्या सर्वांना प्रकाश देणारा, भूतमात्रांमध्यें व्यापून राहणारा, इंद्रियांस अगम्य, आकाशाप्रमाणें सर्व वस्तु व्यापून राहिलेला, सर्व वस्तूंच्या अंतर्यामीं संचार करणारा, आणि बुद्ध्यादि इंद्रियांस प्रेरणा करून सूर्याप्रमाणें सर्वांमध्यें चेतना म्हणजे चलन उत्पन्न करणारा व सर्व भूतांचें निवासस्थान असा एक आत्मा होय. हा आत्मा केवळ साक्षिस्वरूपानें राहतो व जरी कांहीं करीत नाहीं, तथापि इतरांकडून सर्व कामें करवितो. तो स्वतः जरी भोग भोगीत नाहीं, तरी दुसऱ्याकडून भोगवितो. ज्याप्रमाणें सूर्य आकाशांत अलिप्त राहून सर्व पृथ्वीमध्यें चेतना उत्पन्न करितो, त्याप्रमाणें हा आत्मा होय. आत्म्याचा सर्व भूतांचे ठायीं लोहचुंबकाप्रमाणें वेध असतो. म्हणजे लोहचुंबक सन्निध असतां, त्याच्या सभोंवार लोखंडाचे तुकडे ज्याप्रमाणें चलन पावून आकर्षित होतात, त्याप्रमाणें आत्म्याचा वेध लागल्याबरोबर सर्व भूतें चलन पावून म्हणजे त्यांचे ठायीं गति उत्पन्न होऊन तीं कर्मे करण्यास प्रवृत्त होतात.

इतकें असून तो आत्मा केवल म्हणजे निर्विकारी असून निर्गुण आहे. आत्मा केवल आहे, अशाबद्दल श्रुतिवचनें अनेक आहेत:—

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ।

नेह नानास्ति किंचन ।
सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ।

ह्या वचनांनीं ब्रह्माविषयीं नानात्वाचा आरोप नष्ट होतो; आणि तें एकच केवल आहे अशी खातरी होते. अशा प्रकारें ब्रह्माशिवाय अणुमात्रहि दुसरा पदार्थ नाहीं व ती स्थिति जाणून त्याच स्थितीमध्यें सर्वदा रहावें व आपणाखेरीज दुसरें कांहींहि पाहूं नये.

असें स्वरूपवर्णन वसिष्ठमुनींनीं केल्याबरोबर श्री रामचंद्रास ब्रह्मस्थितीचा पूर्ण अनुभव येऊन

"ब्रह्मानंदीं लागली टाळी । कोण देहातें सांभाळी"

अशी स्थिति होऊन गेली. आणि त्यांला ब्रह्माशिवाय कांहींएक दिसेनासें झालें. शरीर, इंद्रियें, मन, बुद्धि, अहंकार इत्यादिकांची ओळख नाहींशी झाली. निर्विकल्प स्थिति होऊन सर्व इंद्रियांचे व्यापार तटस्थ राहिले. अशा प्रकारच्या ब्रह्मानन्दसागरांत श्री रामचंद्रांस निमग्न झालेले पाहून श्री वसिष्ठांस परम धन्यता वाटली. आणि अतिप्रयासानें रामचंद्र देहावर आल्यानंतर त्यांस वसिष्ठानीं मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊन असें सांगितलें कीं—एवढा वेळपर्यंत स्वरूपलक्षण म्हणून जें तुला निरूपण केलें, त्याचा तूं अनुभव घेत आहेस, व एवंभूत जो आत्मा, तो जाणून तदाकार स्थिति करून तूं पुढें निरंतर रहा; म्हणजे तीच जीवन्मुक्ति होय. अशी जी जीवन्मुक्ति, तिचीं लक्षणें काय, जीवन्मुक्त पुरुष जगांत कसा वर्ततो, त्याचे सर्व व्यवहार कसे चालतात, आणि ज्ञानाच्या सात भूमिका—ज्या एकेका भूमिकेचें वर्णन ऐकूनच परमानन्द होतो—त्यांविषयींच्या निरूपणाबद्दल

" जीवन्मुक्ति "

म्हणून एक निराळेंच महत्त्वाचें प्रकरण आहे, त्यास आतां आरंभ करूं.

प्रकरण चवदावें

जीवन्मुक्ति

***

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ॥
योऽन्तर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १

—योगवासिष्ठ

पूर्वी जें आत्मनिरूपण झालें, तें पूर्णपणें लक्षांत आणून खरोखर आत्मस्वरूप जाणून तद्रूपस्थितीमध्यें रहावें, म्हणजे चोहोंकडे चिदानंदघन भरलेला आहे असें अनुभवास येतें. ही स्थिति बाणली असतां जीवन्मुक्तावस्था प्राप्त होते. जीवन्मुक्ताचीं लक्षणें अशा प्रकारचीं आहेत कीं—त्यांचें वारंवार चिंतन करून आपल्या वृत्तीशीं त्यांचा मेळ कितपत बसला आहे अशाबद्दलचा प्रयत्न प्रत्येक जिज्ञासु पुरुषानें अवश्य करावा. मूळ योगवासिष्ठामध्यें हीं लक्षणें नानातऱ्हेचीं दिलेलीं असून त्याबद्दलच्या कथाहि दिल्या आहेत. तीं सर्व लक्षणें देऊं लागल्यास फार विस्तार होईल, म्हणून त्यांतील मुख्य मुख्य लक्षणेंच आह्मी देत आहों.

जीवन्मुक्त पुरुष लौकिकामध्यें कसा राहतो व त्याचें आचरण कसें असतें हें साधुपुरुषाचा प्रत्यक्ष समागम

असल्याशिवाय पूर्णपणें समजत नाहीं. केवळ पुस्तकी ज्ञान उपयोगीं पडत नाहीं असें जें म्हणतात, तें ह्या स्थळीं उत्कृष्ट लागू पडतें. रासायनिक किंवा शास्त्रीय प्रयोग पाहिल्याशिवाय रसायनशास्त्राचीं किंवा सृष्टपदार्थविज्ञानशास्त्राचीं तत्त्वें जशीं अंतःकरणावर ठसत नाहींत, त्याप्रमाणेंच जीवन्मुक्तांचीं लक्षणें अक्कलकोटचे स्वामीमहाराज, आळंदीचे नृसिंहसरस्वती, देवमामलेदार, विठोबाअण्णा, शृंगेरी मठाचे शंकराचार्य, अशांसारख्या विभूतींची प्रत्यक्ष वागणूक वगैरे पाहिल्याशिवाय मनावर ठसणार नाहींत. असें जरी आहे, तथापि निदान साधुपुरुषांचीं लक्षणें तरी माहीत असावीं, दैववशात् असा महान् साधु भेटला असतां त्या लक्षणांचा त्याच्या वृत्तीशीं मेळ पटवून आपणांस कृतकार्य होतां यावें, एतदर्थ आह्मी जीवन्मुक्ताचीं मुख्य लक्षणें निरूपित करीत आहों.

आतां जीवन्मुक्ति म्हणजे काय, जीवन्मुक्तीचें लक्षण कोणतें, ह्याविषयींचे विचारास लागूं. प्रथमतः आत्मबोध झाला हें कसें समजावयाचें ह्याविषयीं पुढील वचन आहे.

तत्त्वावबोध एवैकः सर्वाशातृणपावकः ॥
प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

ह्या वचनामध्यें तत्त्वावबोध ह्याचा अर्थ अपरोक्षज्ञान असा समजावयाचा. तो ज्ञानाग्नि प्रचलित झाला असतां सर्व वासनारूप आशा तृणप्राय भस्म होऊन जातात. अशा प्रकारचा आत्मबोध होणें ह्यालाच **समाधि** म्हणतात. उगीच डोळे मिटून स्वस्थ बसणें ह्याला समाधि

म्हणावयाची नाहीं. अशा प्रकारें ज्याला ज्ञान प्राप्त झालें आहे तो इतर लोकांत जरी मिसळून वागला, तथापि सर्व ब्रह्मरूप आहे असें समजून तो वागतो. अशा पुरुषाला सर्व जग कसें दिसतें हें पुढील वचनांत सांगितलें आहे.

चिदाकारमिदं सर्वं जगदित्येव भावयन् ॥
यस्तिष्ठत्युपशांतात्मा स ब्रह्मकवचः सुखी ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

आत्मबोध ज्यास पूर्ण झाला आहे, तो सर्व जग व त्यांतील जन चिद्रूप आहेत असें पाहतो. त्याचें मन सर्वदा शांत असून त्याचें चिलखत ब्रह्म हेंच असतें. सर्व जग त्याला ब्रह्मरूप दिसतें. व तो स्वतःहि ब्रह्मरूप असतो. म्हणून त्याला आपल्याशिवाय जगांत दुसरें कांहींच दिसत नाहीं. मग असा पुरुष पूर्णानंदाचा अनुभव घेतो, हें निराळें कशास सांगावयास पाहिजे? असा जो जीवन्मुक्त पुरुष त्याचीं लक्षणें आतां निवेदन करितों. पहिलें लक्षणः—

सर्वातीतपदालंबी पूर्णेंदुशिशिराशयः ॥
यस्तिष्ठति सदा योगी स एव परमेश्वरः ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

ह्याचा अर्थ असा कीं—सर्वातीतपद म्हणजे सर्वांच्या पलीकडे असणारी जी संतवस्तु (म्हणजे ब्रह्मपद) त्याचे ठायीं अढळपणें राहून पूर्णचंद्रासारखें शीतल ज्याचें अंतःकरण आहे, ज्याच्या मनांत द्वैतबुद्धीची तळमळ यत्किंचित् देखील नसते, जो केवळ नित्यमुक्त व जो देहधारी असूनहि साक्षात् परमेश्वराप्रमाणें वागतो, तो **जीवन्मुक्त योगीश्वर** होय असें समजावें. जीवन्मुक्ताचें दुसरें लक्षण पुढील वचनांत आहे.

ब्रह्मोपनिषदां तत्त्वं भावयन्योंऽतरात्मना ॥
नोद्वेगी नच हृष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ १

—योगवासिष्ठ

उपनिषदें हाच कोणी समुद्र त्याचें समग्र मंथन करून तत्प्रतिपाद्य जें ब्रह्म, त्याचे ठायीं आपली बुद्धि जो नेहमीं लावितो, तोच **जीवन्मुक्त** होय. उपनिषदांतर्गत व केवळ उपनिषदांच्या अभ्यासानेंच जें ज्ञेय होतें, असें जें तत्त्व, त्याच्या ठिकाणीं जीवन्मुक्ताची बुद्धि नेहमीं निश्चित झालेली असते. त्याचें सर्व लक्ष केवळ स्वस्वरूपानुसंधानाकडे असतें. म्हणून त्याला संसारामध्यें कांहींएक तळमळ रहात नाहीं. व तो अकर्ता व अभोक्ता असल्यामुळें कर्माकर्मे त्याला स्पर्श करीत नाहींत. पुण्य व पाप एतद्रूपी जे दोष ते अमंगल असून त्याला लेप करूं शकत नाहींत.

ह्याला उत्कृष्ट दृष्टान्त म्हटला म्हणजे दावाग्नीचा होय. पर्वतास दावाग्नि लागला असतां मृग, पक्षी इत्यादि सर्व वनचरें दशदिशा पळत सुटतात; त्या पर्वताचा आश्रय करण्याची कोणाचीहि इच्छा रहात नाहीं. तद्वत् पर्वताप्रमाणें अचलस्थिति जो योगी, त्याचे ठायीं ज्ञानाग्नीच्या ज्वाला भडकूं लागल्या, म्हणजे पुण्यापुण्य दोषरूप जीं वनचरें तीं भस्म होऊन दिगंताप्रत पोहोंचतात.

ह्या निरूपणानंतर अशी शंका येते कीं—जे ज्ञानीलोक आहेत, त्यांचे ठायींहि दोष भासतात व कामक्रोधादि लहरी त्यांचे ठायींहि दृष्टीस पडतात हें कसें घडतें? ह्या शंकेचें समाधान असें कीं—वास्तविक पाहतां ज्ञान्याचे ठिकाणीं राग, लोभ हे मुळींच नसतात. परंतु

लौकिकांत मात्र विपरीत अर्थ दृष्टोत्पत्तीस येतो, व त्याचें कारण अगदीं भिन्न आहे. अज्ञानी लोकांप्रमाणें ज्ञानी लोकहि दुसऱ्या पुरुषांमध्यें राग उत्पन्न करितात; तो कशाकरितां म्हणाल तर क्षांति, तितिक्षा इत्यादि जे विलोभनीय गुण, ते आपल्या अंगीं कितपत आहेत, ह्याची परीक्षा करण्याकरितांच होय. कारण खरोखर पाहतां इतरांनीं आपला सत्कार केला काय किंवा निर्भर्त्सना केली काय, दोन्ही त्यांला सारखींच आहेत. सत्कार केल्यामुळें ज्ञान्याच्या चित्ताला हर्ष होत नाहीं, किंवा निंदा केली असतां त्याला विषादहि होत नाहीं.

असन्मानात्तपोवृद्धिः सन्मानात्तु तपःक्षयः ॥
अर्चितः पूजितो विप्रो दुग्धा गौरिव सीदति ॥ १

--स्मृति

म्हणजे विप्राचा अवमान झाला असतां त्याच्या पुण्याची वृद्धि होते, व सन्मानानें त्याच्या पुण्याचा क्षय होतो. विप्राची जसजशी अर्चापूजा अधिक करावी तसतसें त्याचें तेज, दूध काढिलेल्या गाईप्रमाणें कमी होतें. तेव्हां लौकिकजनांप्रमाणें वागून ज्ञानी लोक जर दुसऱ्याला क्रोध आणितांना दिसले, तर तें आपल्या गुणांच्या परीक्षेकरितांच होय असें समजलें पाहिजे.

वरील शंकेचें दुसऱ्या प्रकारें उत्तर असें आहे कीं, ज्ञानी लोकांच्या ठायीं कामक्रोधादिक जे दृष्टोत्पत्तीस येतात, ते पूर्वकर्मसंस्कारामुळेंच होत, असें समजलें पाहिजे. अज्ञान जरी नष्ट झालें, तरी प्रारब्धरूपानें जें कर्म शेष राहतें, त्याच्या योगानें जीवन्मुक्त पुरुषाच्या ठिकाणीं सुद्धां राग, लोभ दृष्टीस पडतात.

ह्यावर पुनः अशी शंका उत्पन्न होते कीं,--उपनिषद्रूपी समुद्राचें आलोडन करून उत्पन्न झालेला जो तत्त्वावबोध तो झाला तरी देखील जीवन्मुक्त पुरुषास मोहकार्य कां बरें सुटत नाहीं? सर्व मोहांचें कारण अज्ञान होय आणि तें अज्ञान जर आत्मावबोधानें नष्ट होतें, तर मोह कोठून राहतील? कारण नासलें असतां कार्य नाहींसें झालेंच पाहिजे, हा तर सर्वशास्त्रसंमत सिद्धान्त आहे. ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं,— संस्काराची अवधि ज्या मानानें भ्रम असेल त्या मानानें होत असते. म्हणजे एकाद्याला अंधारामध्यें दोरीच्या ठिकाणीं सर्पाचा भास झाला, तर भय उत्पन्न होतें. मागाहून दोन क्षणांनीं

'अरे! हा सर्प नव्हे, ही दोरी आहे!'

अशी जरी त्याची खात्री झाली, तरीहि त्याला सर्पाच्या भीतीमुळें जो भयकंप झालेला असतो तो लागलाच नाहींसा होत नाहीं. दोरी आहे असें समजल्यावर सुद्धां मागाहून कित्येक वेळ तो कंप राहतोच. ही जशी गोष्ट तशीच प्रारब्धकर्माची गोष्ट आहे. सर्पाची भीति दोन क्षण असते. त्याचें भय जर मागाहून बराच वेळ राहतें, तर अनेक कल्पपर्यंत अज्ञानकृत भ्रम झाला असल्यामुळें तो जबरदस्त संस्कार राहून देहपात होईपर्यंत ज्ञान्यालाहि प्रारब्धकर्म भोगावें लागतें, ह्यांत नवल तें कोणतें? कारण जितका आघात तितका प्रत्याघात होणें साहजिकच आहे. बाणाचा वेग त्याला जितकी गति मिळाली असेल, तितका असतो. या विवेचनावरून पाहतां जीवन्मुक्त पुरुष जरी झाला, तथापि अनेक-पूर्वजन्म-सं-

स्कारांमुळें रागद्वेषादि त्याच्या ठायीं दृष्टीस पडतात यांत आश्चर्य नाहीं.

जीवन्मुक्ताचें पुढील लक्षण योगवासिष्ठामध्यें अत्यंत श्रेष्ठ असें वर्णन केलें आहे:—

अंतर्मुखतया तिष्ठन् बहिर्वृत्तिपरोपिसन् ॥
परिश्रांततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥ १

ज्ञानी पुरुषांचीं इंद्रियें कधींहि बहिर्मुख असत नाहींत. तीं सर्वदा अंतर्मुख म्हणजे जो प्रत्यगात्मा, त्याकडे वळलेलीं असतात. म्हणून असा पुरुष बाह्यव्यापार कितीहि जरी करीत असला, तरी त्या व्यापाराचे ठिकाणीं त्याची आसक्ति नसते. त्याचें मन स्वस्वरूपामध्यें गुंतल्यामुळें तो परमसुखांत निमग्न असतो. त्याच्या स्थितीला उत्कृष्ट दृष्टान्त म्हटला म्हणजे झोंपेंतून उठविलेल्या मनुष्याचा होय. झोंपेंतून उठलेला मनुष्य जरी कांहीं काम करितो, तरी त्याचें चित्त निद्रासुखांत भरलेलें असतें; यामुळें त्यानें बाह्य व्यापार जरी केले, तरी त्यांचें कर्तृत्व त्याजकडे असत नाहीं. त्याप्रमाणेंच जीवन्मुक्त पुरुष बाह्येंद्रियव्यापार जरी करीत असला, तथापि त्याचें मन मूळ अधिष्ठानाचे ठिकाणीं रमलेलें असतें. असा पुरुष आत्मसुखामध्यें संतुष्ट असल्यामुळें देहाकार असून देहातीत असतो. कर्में करून सुद्धां कर्मफलांनीं तो अलिप्त असतो. जीवन्मुक्ताचें आणखी एक लक्षण पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे:—

अद्वैते स्थैर्यमायाते चित्तेच प्रशमं गते ॥
योगिनः कर्म कुर्वन्ति पश्यन्ति स्वप्नवज्जगत् ॥ १

—योगवासिष्ठ

योगी पुरुषांची अद्वैतस्थिति अगदीं अढळ झालेली असते. म्हणजे श्रीमच्छंकराचार्यांनीं अनेक द्वैतपंथांचें खंडन करून जें अद्वैतमत प्रस्थानत्रयामध्यें सिद्ध केलें आहे, त्या मताचा जीवन्मुक्त पुरुष पूर्ण अवलंब करितो. मग त्याची द्वैतबुद्धि निःशेष विरून जाते, व अशा साधूंचें चित्त परमशांतीप्रत पावतें.

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥

--मुंडकोपनिषद्

अशा प्रकारची त्याची बुद्धि होऊन राहते. हृदयामध्यें कोणत्याहि प्रकारचा संदेह राहत नाहीं. योगी लोक पूर्वसंस्कारामुळें आपलें कर्म प्रांजलपणें करीत असतात, तथापि सर्व जग मृगजलाप्रमाणें लटिकें आहे असेंच मानितात.

असे साधुपुरुष यथाकालीं विधीचें आचरण करितात, व निषिद्ध कर्माचा आव्हेर करितात. ह्या विधियुक्त कर्माचरणानें किंवा निषिद्ध-कर्मवर्जनामध्यें आपणांस कांहीं पापपुण्य प्राप्त होईल, असें त्यांला वाटत नसतें. कारण, हजारों जन्म सत्कर्में करून व निषिद्धकर्मांचा त्याग करून त्यांची चित्तशुद्धि झालेली असते. चित्तशुद्धि झाल्यामुळें त्यांस पूर्णज्ञान होतें व ज्ञान झाल्यानंतरहि त्यांचें आचरण पूर्वसंस्कारानें जसेंच्या तसेंच कायम राहतें.

ज्ञानी लोक कर्में करितात, परंतु कर्मफलांची आसक्ति धरून ते तीं कर्में करीत नाहींत, तर ते लोकसंग्रहासाठीं कर्में करीत असतात. ह्या सिद्धान्ताचा आधुनिककाळीं जितका जास्त विस्तार होईल, तितका एकंदर लोकसमाजास जास्त फायदा होईल ह्यांत कांहींएक शं-

का नाहीं. प्राचीनकाळचीं वैदिकमतें झुगारून देऊन अलीकडे समाजादि जे नवीन पंथ निर्माण झाले आहेत, त्या पंथांचे आधुनिक सामाजिकस्थितिवर कोणकोणते परिणाम घडत चालले आहेत, ही गोष्ट सूक्ष्मरीत्या अवलोकन करणारास सहज कळण्यासारखी आहे. सांप्रत कर्माचरणाचा लोप होत चालला आहे व त्यामुळें मनुष्याच्या मनावर धर्माचा संस्कार बिलकुल घडत नाहीं, आणि धर्मसंबंधाची पूज्यबुद्धि उत्पन्न होत नाहीं. ह्या स्थितीमुळें अलीकडील विद्वान् सनातन धर्मकृत्यें टाकून देऊन कर्मशून्य होतात, आणि त्याचा परिणाम भावी संततीच्या आचरणावर फार वाईट प्रकारचा घडतो. सांप्रत आमच्या लोकांची स्थिति कांहीं अशीं अशीच होत चालली आहे. स्नानसंध्या, देवपूजा इत्यादि नित्यकर्में बाप करीत नसला म्हणजे अर्थात् घरांतल्या मुलांस त्यांची जरूरी वाटत नाहीं. कदाचित् बापाला समाजाचीं उच्चधर्मतत्त्वें माहीत असतात, ह्यामुळें कर्मवर्जनापासून होणारा अनर्थ त्याला अनुभवावा लागत नसेल. परंतु त्याच्या मुलांस पूर्वींच्या वेदप्रतिपादित नित्यनैमित्तिक कर्मांची ओळख तर नसतेच, आणि बापाला जीं समाजाचीं मतें समजलेलीं असतात, तींहि त्याला ठाऊक नसतात. अर्थात् मुलगा सर्व बाजूंनीं गुंडाच रहातो. गरीब बिचारीं मुलें अशा परिस्थितींत अधर्माकडे प्रवृत्त होऊन स्वेच्छाचार करूं लागतात. ह्याचीं उदाहरणें सर्वत्र दृष्टीस पडतातच. तेव्हां अशा तऱ्हेचे होणारे जे परिणाम ते टाळण्याकरितां अलीकडील विद्वानांनीं सुद्धां अवश्य कर्माचरण केलेंच पाहिजे. ज्ञान प्राप्त झालें ह्य

घरमेंडीवर जर कर्म सोडिलें, तर त्याचा परिणाम भावी संततीवर फार वाईट होतो, हें लक्षांत आणूनच जीवन्मुक्त पुरुष सुद्धां नित्यनैमित्तिक कर्मे यथासांग संपादन करून जगास उत्कृष्ट उदाहरण घालून देतात. भगवद्गीतेंत श्री कृष्णानीं अर्जुनास स्पष्ट सांगितलें आहे कीं— बा अर्जुना, सत्कर्मे करून मला म्हणजे कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे असें नाहीं; तथापि सर्व लोकांला अनुकरण करण्यास कांहीं तरी कित्ता पाहिजे म्हणूनच मी सर्व कर्मे यथासांग करितों. तीं करण्यांत माझा दुसरा कांहीं उद्देश नाहीं. असो.

जीवन्मुक्त पुरुषाची स्थिति भूमिकाभेदानें निरनिराळी असते. ह्या ज्ञानाच्या सात भूमिका असून त्या एकाहून एक श्रेष्ठ आहेत व त्या भूमिकांचें नुसतें वर्णन ऐकलें तरी सुद्धां पाहिजे त्या मनुष्यास परमानंद होण्यासारखा असतो. ह्या सात भूमिकांपैकीं पहिल्या तीन भूमिकांस "अज्ञान भूमिका" असें म्हटलेलें आहे. चवथी आणि पांचवी ह्या दोन भूमिकांत व्युत्थानकालीं सुखदुःखांचा अनुभव येतो. परंतु सहाव्या व सातव्या भूमिकांमध्यें ज्ञानी पुरुषास सुखदुःखाचें भानच मुळीं होत नाहीं व दुसऱ्यानें डिंवचिलें तरी ते देहस्मृतीवर येत नाहींत. सातवी भूमिका हें ज्ञानाचें शिखर होय. त्या अवस्थेमध्यें असतां विषयसुखानें सुख होत नाहीं. व दुःखानेंहि दुःख पावत नाहीं. कारण प्रारब्धभोग आहेत ते देहाच्या माथां, आपला त्यांचा कांहींएक संबंध नाहीं, देह पाहिजे तर रडेल, अशी त्या पुरुषाची खात्री होऊन अनुभव झालेला असतो.

वर सांगितलेल्या **ज्ञानभूमिका** येणेंप्रमाणें आहेत:--

(१) शुभेच्छा, (२) विचारणा, (३)तनुमानसा, (४) सत्त्वापत्ति, (५) असंसक्ति, (६) पदार्थाभाविनी, (७) तुर्यगा.

आतां वर नामनिर्दिष्ट केलेल्या सात ज्ञानभूमिकांचा अभ्यास कसा करावा व प्रत्येक भूमिकेचीं चिन्हें काय काय आहेत ह्याचें निरूपण करूं. पहिली भूमिका जी शुभेच्छा, तिचें स्वरूप व साधनें हीं समजण्यापूर्वीं प्रवृत्त व निवृत्त अशा प्रकारच्या पुरुषांचीं लक्षणें समजणें अवश्य आहे. प्रवृत्ताचें लक्षण पुढील वचनांत सांगितलें आहे.

किमेतन्नाम निर्माणं वरं संसृतिरेव मे ।
इति निर्णयकर्ताच स प्रवृत्त उदाहृतः ॥ १

---**योगवासिष्ठ**

ह्याचा अर्थ असा कीं,—निर्वाण म्हणजे मोक्ष हा आपणास कशाला पाहिजे? संसाराचा मार्ग हाच उत्तम, ह्याप्रमाणें जो आपल्या मनाची समजूत करून प्रपंचांतच निमग्न असतो, त्याला **प्रवृत्त पुरुष** असें म्हणावें. प्रवृत्तमार्गाचा आश्रय करणारे पुरुष सकाम धर्मानुष्ठानें करितात. ते असें म्हणतात कीं, जे अहेतुकपणें निवृत्तिमार्गानें कर्में करितात, ते व्यर्थ शीण मात्र पावतात. कर्में करून ते फुकट दवडितात व त्यांला विषयसुखाची प्राप्ति मुळींच होत नाहीं. ज्या कर्मांत विषयसुख नाहीं, तें कर्म करून तरी उपयोग काय? यास्तव इहपर लोकीं विषयसुखाची प्राप्ति करून घेण्याकरितांच नानाप्रकारच्या कर्मांचें आचरण करावें. रंभादि वनितांचे भोग मिळविण्याचीं साधनें संपादन करण्यांतच खरा पुरु-

षार्थ आहे, असा ज्यांचा दृढनिश्चय असतो, आणि अशा बुद्धीनें जे काम्यकर्में करितात, त्यांस प्रवृत्त असें म्हणावें.

निवृत्त पुरुषाचीं लक्षणें पुढील वचनांत निर्दिष्ट केलीं आहेत:—

अनेकजन्मनामंते विवेकी जायते पुमान् ॥
इति निश्चयवान् यांतः सनिवृत्त इति स्मृतः ॥१
कथं विरागवान् भूत्वा संसाराऽब्धि तराम्यहं ॥

-----योगवासिष्ठ

ह्याचा अर्थ असा कीं—अनेक जन्म गेल्यानंतर विवेकबुद्धि पुरुषास उतपन्न होते; आणि ती झाल्यावर मी विरक्त कसा होईन व संसारसमुद्रांतून कसा तरून जाईन, ह्या चिंतेमध्यें जो सर्वदा निमग्न असतो, त्यास **निवृत्त** असें म्हणावें. निवृत्त पुरुषास संसारांतील दुःखाची नेहमीं आठवण होत असून संसार हें वणवा लागलेलें अरण्यच आहे असें त्याला वाटतें. पाठीस वाघ लागला आहे आणि पुढें जावें तर समुद्र पसरलेला आहे, अशा कचाटींत सांपडलेल्या मनुष्याच्या मनाची जी स्थिति असते, तशीच निवृत्त पुरुषांचे मनाची स्थिति सर्वदा झाली असते. गर्भवासांतील असह्य यातना, व त्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या बाल्यादि अवस्था व मृत्यु यांची आठवण होऊन संसार म्हणजे शुद्ध यमयातना आहे असें त्याला वाटत असतें. अशा संसारांत नानाप्रकारचीं पुण्यकर्में केलीं व त्यामुळें उत्तम जन्म प्राप्त झाले, तथापि कर्माचें फल भोगल्यानंतर फिरून दुःख आहे तें आहेच; त्यांत कांहींएक कमीपणा होत नाहीं. म्हणून कर्माचें फल केवळ दुःख होय असें मानून ते

पुरुष केवळ आत्मविचारांत निमग्न असतात. त्यांची विषयांवरील प्रीति समूळ नष्ट झालेली असते व ते साधनचतुष्टयानें पूर्ण संपन्न असतात. मी भवसमुद्र कोणत्या उपायांनीं तरून जाईन व मुक्त कसा होईन? ह्या विवंचनेनें ते सर्वदा प्रेरित असतात. अशा प्रकारचे जे मुमुक्षु त्यांस **निवृत्त पुरुष** असें म्हणावयाचें.

वर सांगितलेल्या लक्षणांपैकीं प्रवृत्तीचीं लक्षणें ज्याच्यामध्यें नाहींत, आणि जो निवृत्तलक्षणांनीं पूर्ण संपन्न असतो, त्यासच **शुभेच्छावान्** असें म्हणावें. तेव्हां शुभेच्छेचें स्वरूप वर्णन करणें म्हणजे निवृत्त पुरुषाचें लक्षण देणेंच होय. आतां ही भूमिका साध्य होण्यासाठीं कोणकोणत्या साधनांचें अवलंबन करावें लागतें हें पाहूं. शुभेच्छा ही ज्ञानभूमिका ज्याला साध्य झाली, त्याची कोणत्याहि विषयाच्या ठायीं आसक्ति राहात नाहीं. त्याचे ठिकाणीं वैराग्य बाणलेलें असतें. कोणत्याहि प्रकारचें कर्म करण्यापूर्वी जी अंतर्वासना उत्पन्न होते, ती त्या पुरुषाची अगदीं विरून गेलेली असते. व अशा रीतीनें प्रवृत्तमार्गाचीं जीं कर्में, त्यांचा तो जों जों त्याग करूं लागतो, तों तों अंतर्यामीं त्याला खरें सुख होऊं लागतें. जो शुभेच्छवान् (शुभ म्हणजे चांगल्या प्रकारची जी इच्छा, ती प्राप्त झाली आहे ज्यास तो) असतो तो नीच भाषण किंवा कोणत्याहि प्रकारची नीच क्रिया वर्ज करितो. कारण अशा प्रकारचीं भाषणें व क्रिया हीं केवळ मूर्खपणाचीं आहेत अशी त्याची खात्री झालेली असते. इतकेंच नव्हे, तर हलकट विचार त्याच्या मनांत

कधीं उत्पन्न होत नाहींत. तो नेहमीं सद्विचारामध्यें निमग्न असतो. तो असें समजत असतो कीं, ईश्वरनिष्ठेवांचून प्रपंचामध्यें इतर काम करणें हें केवळ वेडेपण होय. शुभेच्छासंपन्न पुरुष कधींहि कोणाचें वर्म मुखावाटें काढीत नाहीं. त्याची चालचलणूक अतिशय प्रांजलपणाची असते. म्हणजे कोणत्याहि प्रसंगीं जी वास्तविक स्थिति असेल, तदनुरूप भाषण किंवा विचार त्याचे होतात. असा पुरुष उगीच डौलानें पोकळ पांडित्य करीत नाहीं. कोणताहि विषय निघाला असतां आपले विचार ज्या मर्यादेपर्यंत खरोखर पोहोंचले असतील, त्या मर्यादेपर्यंतच आपली धांव आहे, त्याच्या पुढें नाहीं, हें स्पष्ट कबूल करावयाचें, अशी जो प्रामाणिक बुद्धि, ती प्रांजलपणाच्या वागणुकीचें मूळ बीज होय. असा पुरुष निरंतर पापभीरु असतो. त्याचे अंतःकरणांत पापाचा कधींहि प्रवेश होत नाहीं. त्यास कोणत्याहि प्रकारच्या भोगाची अपेक्षा राहिलेली नसते. शुभेच्छावान् पुरुष सर्व लोकांशीं मोठ्या स्नेहानें मृदु भाषण करितो, त्याच्या भाषणांतील मुख्य गुण म्हणजे आदर व नम्रता हे होत. तसेंच त्याचें भाषण सुंदर व अर्थप्रचुरित असतें. तसेंच देशकालास उचित असें त्याचें वचनामृत असतें. अशा प्रकारचीं लक्षणें ज्या पुरुषामध्यें दृष्टोत्पत्तीस येतात त्यास ज्ञानाची पहिली भूमिका पूर्ण साध्य झाली असें समजावें.

शुभेच्छावान् पुरुष कायिक, वाचिक, मानसिक सर्व तऱ्हांनीं साधूला शरण गेलेला असतो, आणि सद्गुरुचरणांचे ठायीं त्याची पूर्ण निष्ठा असते. साधुसंगमाविषयीं त्याला फारच आवड असून त्याचा सर्व उद्योग

म्हणजे अध्यात्मशास्त्र समजून घेणें एतदर्थ असतो. तो अध्यात्मविषयाचा स्वतः विचार करितो. व संसारांतून मी कसा तरून जाईन हा त्याला अहोरात्र निदिध्यास लागलेला असतो. साधुसमागमानें त्याचे ठायीं पूर्ण वैराग्य बाणलेलें असतें. शुभेच्छावान् पुरुषाचीं हीं लक्षणें होत.

ज्ञानाची दुसरी भूमिका जी **विचारणा**, तिचें स्वरूप व लक्षणें कोणतीं ह्याविषयीं आतां विचार करूं.

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभासपूर्वकं ॥
सदाचारे प्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा आहे कीं—प्रथम प्रकरणांत जें साधनचतुष्टयाचें वर्णन केलें आहे, त्या साधनचतुष्टयानें संपन्न, वैराग्यवान् व अनन्यभावानें सद्गुरूला शरण गेलेला असा जो, तो दुसऱ्या भूमिकेप्रत पोहोंचला असें समजावें. सद्गुरूला शरण जाण्याची पद्धति मुंडक उपनिषदांत वर्णन केली आहे ती अशी:—

तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं ॥

—मुंडक

म्हणजे त्या ब्रह्माची प्राप्ति होण्याकरितां ज्यानें हातामध्यें समिधा धारण केली आहे अशा शिष्यानें ब्रह्मनिष्ठ श्रोत्रिय पाहून त्यास गुरु करावा म्हणजे इष्टप्राप्ति होते.

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं ॥
शाब्दे परेच निष्णातं ब्रह्मपरेच समाश्रयं ॥ १

—श्रीमद्भागवत

ज्याला आपलें खरें श्रेय साधावयाचें असेल, त्यानें

गुरुचरणाकडे धांव घ्यावी. तो गुरु असा असावा कीं, शाब्दिक ज्ञानाच्या पलीकडील जें ब्रह्म, त्या ब्रह्माचे ठिकाणीं ज्यानें पूर्णपणें आश्रय केला आहे ज्याला सद्गुरूची भेट झाली त्यास **आत्मवेत्ता** असें म्हणावें.

सर्व कालज्ञान जरी असलें, तरी ज्याला सद्गुरूची भेट झाली नाहीं, तो सच्छास्त्राविषयीं आंधळा असें समजलें पाहिजे. सद्गुरूला शरण जाऊन त्याला आपलें सर्वस्व अर्पण करून भजावें. खरोखर पाहिलें असतां गुरूपेक्षां दुसरें कोणीहि उपासना करण्यास योग्य नाहीं. जे भावानें सद्गुरूला शरण जातात, तेच जीवन्मुक्त पुरुष समजावे. सज्जनाच्या संपर्कानें गुरुभजन करून, गुरुमुखानें महावाक्याचें श्रवण करावें. महावाक्याच्या स्मरणानेंहि जर साक्षात्कार झाला नाहीं, म्हणजे असंभावनादि वृत्ति जर अंतःकरणामध्यें प्रादुर्भूत झाल्या, तर वेदान्तशास्त्राचा विचार करावा. **वेदान्त** म्हणजे सकल वेदांचें मंथन करून व वारंवार चिंतन करून जी अंतःस्थिति प्राप्त होते, तिचें निर्णायक जें शास्त्र तोच वेदान्त होय. अशा रीतीनें म्हणजे शास्त्राच्या व सज्जनांच्या संपर्कानें वैराग्य उत्पन्न होऊन तें पूर्णपणें बाणलें असतां सदाचारवृत्तीची ती खूणच असें समजावें.

दुसऱ्या ज्ञानभूमिकेस प्राप्त झालेला जो सत्पुरुष त्याच्या वृत्तींत वरील खूण पटते. तो अद्वैतब्रह्माचें जें तात्पर्य तद्विषयींच्या निरूपणास लुब्ध होतो. आणि मग तो युक्तींनीं त्याचें अनुचिंतन म्हणजे मनन करूं लागतो. अशा प्रकारची ज्याची पूर्णपणें सदाचारप्रवृत्ति झालेली असते, व जो यथोचित वर्णाश्रमधर्माचा अवलंब करितो,

त्याला श्रवणमननांमध्यें फारच गोडी वाटते. असा पुरुष सर्व वस्तूंचा संग सोडून फक्त सद्गुरूंची संगति दृढ धरितो. त्याच्या अंतर्यामाचे ठायीं नित्यानित्यविवेकबुद्धि पूर्ण जागृत असते. आणि घरचा यजमान जसा रात्रंदिवस स्वकीयांच्या व स्वसंपत्तीच्या रक्षणांत डोळयांत तेल घालून सारखा टपत असतो, त्याप्रमाणें ज्ञानसंपन्न पुरुष सर्वदा जागृत असतो. ही जागृतीची अवस्था म्हणजे भगवद्गीतेंत वर्णिलेल्या

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥

ह्या वचनांतील अवस्था होय. सर्व भूतमात्रांची जी रात्र, त्या वेळेस ज्ञानी पुरुष जागृत राहतो; व भूतमात्र ज्या वेळेस जागृत असतो, त्या वेळेस ज्ञानी निद्रिस्त असतो. निद्रिस्त म्हणजे निद्रावश असा एथें अर्थ घ्यावयाचा नाहीं. ह्याचा अर्थ फारच गूढ आहे. तो असा कीं, व्यावहारिक लोक प्रापंचिक गोष्टींत जी आसक्ति धरितात, तिच्या अभावी ज्ञान्याची त्या गोष्टीवर पूर्ण अप्रीति असते व ज्या गोष्टी अज्ञानी प्रापंचिक लोक तुच्छ अशा मानितात, त्या गोष्टींवर ज्ञानी लोकांचें पूर्ण प्रेम बसलेले असतें. ज्ञान्याची जागृति ती हीच समजावयाची. अशा चिन्हांनीं युक्त जो पुरुष असतो तो दुसऱ्या म्हणजे विचारणा ह्या ज्ञानभूमिकेप्रत पोहोंचला असें समजावयाचें.

आतां तिसरी ज्ञानभूमिका तनुमानसा होय. तिचें स्वरूप व लक्षण असें आहे:—

विचारणाशुभेच्छाभ्यामिंद्रियार्थेष्वसक्तता ॥
यत्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥ १

—योगवासिष्ठ

शुभेच्छा आणि विचारणा ह्या ज्या दोन ज्ञानभूमिका, त्यांच्या दृढाभ्यासानें संपूर्ण विषयांचे ठिकाणीं विरक्तता प्राप्त होते. अशी जी अवस्था त्या अवस्थेमध्यें मनाला अत्यंत सूक्ष्म रूप येतें. म्हणून तिला **तनुमानसा** हें नांव दिलेलें आहे. पहिल्या दोन भूमिकांमध्यें श्रवण, मनन हीं होतात. त्यांचा अभ्यास पूर्ण झाला म्हणजे सच्छिष्यानें निदिध्यासन करावें. निदिध्यासन केल्यानें मन क्षीण होतें; म्हणून या अवस्थेला तनु (क्षीण) मानसा असें शास्त्रज्ञ म्हणतात. अध्यात्मशास्त्र म्हणून जें आहे, त्यांतील निश्चित वाक्याचा (तत्त्वमसि इत्यादि) अर्थ ब्रह्मात्मपर व स्वयंज्योतिपर करण्यामध्यें ज्यांची विमलबुद्धि सर्वदा गर्क राहते, ते तनुमानसेप्रत प्राप्त झाले असें समजावें.

पहिल्या दोन भूमिकांचा मुख्य उपयोग म्हणजे बुद्धीची शुद्धता हा होय. देहादिक विजातीय जें प्रपंचजात त्याचा तिरस्कार करून सावधानपणें परब्रह्माचे ठिकाणीं जीवन्मुक्ताची बुद्धि सर्वदा लीन असते. अशा अवस्थेमध्यें ब्रह्म ध्येय आहे व आपण ध्याता आहों, ही द्वैतकथा विसरून जाते, व ब्रह्माशीं ऐक्य करून सुखस्वरूपानें ज्ञानी पुरुष राहतो. अशा प्रकारचा जो अभ्यास करणें त्यालाच **निदिध्यासन** म्हणावयाचें. द्वैताचा अभाव होऊन स्वस्वरूपामध्यें राहतां येऊं लागलें म्हणजे पूर्ण साक्षात्कार समजावा. ह्या भूमिकेमध्यें न्यून काढूं लागलें तर तें इतकेंच आहे कीं, बुद्धि स्वस्वरूपामध्यें गुंतून राहते, परंतु मागून जेव्हां बुद्धीचें व्युत्थान होतें, तेव्हां देहादिकांचें स्फुरण पूर्वींप्रमाणें होऊं लागतें. असें झालें असतां फिरून सावध होऊन व देहादिक प्रपंचा-

चा तिरस्कार करून, बुद्धीला मागें वळवून ब्रह्माचे ठायीं योगी पुरुष तिला लीन करितो. इतकें चाललें असतांहि पुनः बुद्धि तेथून निघून जाते व प्रपंचाकार होते. असें झालें असतां पुनः तिला ब्रह्मात्मस्थानीं लीन करावी. ही जी वारंवार चालणारी झटपट व जीमध्यें बुद्धि पूर्ण कसोटीस लागते, तिला निदिध्यासन म्हणावयाचें; व ही जी निदिध्यासनाची अवस्था, तिलाच तनुमानसा असें म्हणतात. अभ्यासाच्या योगानें मन तनुतेप्रत पावतें, म्हणून या भूमिकेस तनुमानसा म्हणतात. मनाचें तनुत्व म्हणजे काय? तर प्रपंचानुसंधान नाहींसें होऊन ब्रह्माकारानें त्याचा परिणाम होतो. प्रपंचांतलि हजारों वस्तूंमध्यें मन गुंतून राहणें, हें मनाचें पुष्टपण होय, आणि त्याच प्रपंचाचा क्षय झाला असतां मनाची क्षीणता व्यक्त होते. तिसऱ्या ज्ञानभूमिकेस जो सत्पुरुष पोहोंचतो, त्याच्या ठायीं हीच खूण दृष्टीस पडते.

ह्यावर एक अशी शंका उत्पन्न होते कीं, गुरुकृपा झाली असतांहि मग असंभावना व विपरीत भावना उत्पन्न होतात त्या कां? अशा प्रकारच्या असंभावना साक्षात्काराला फार विघ्न करितात; मग शिष्यास फिरून श्रवण मनन-निदिध्यासनादि प्रकार करावे लागतात. ह्या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, सद्गुरूनें परब्रह्म जरी दाखविलें, व आत्मस्वरूप प्रकट केलें, तथापि जन्मांतरीच्या व इहजन्मींच्या संस्कारामुळें असंभावना व विपरीत भावना यांस प्रवेश करण्यास संधि मिळते. ह्या असंभावनांचें निरसन होण्यास चार उपाय आहेत. ते उपाय सावधान चित्तानें ऐकले असतां, पाहिजे त्या पुरुषाचें समाधान होईल.—

(१) विषयासक्ति (२) प्रज्ञामांद्य (३) कुतर्क (४) विपर्ययाग्रह. हीं कारणें साक्षात्कारामध्यें विघातक होतात. ह्या चार विघ्नांचें निवारण करण्यास मुख्य साधनें म्हटलीं म्हणजे शम, दम, श्रवण, मनन, निदिध्यासन हींच होत. ह्यांच्या योगानें हीं विघ्नें क्षणांत भस्म होऊन जातात. ह्याविषयीं पुढील वचन आहे.

अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद् दृढीभवेत् ॥
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकं ॥ १

—योगवासिष्ठ

(१) विषयासक्ति झाली असतां साक्षात्कार होईल कसा? होणार नाहीं. ह्याकरितां जे शमदमादि षट्काचा अवलंब करितात, त्यांनीं त्याचाच अभ्यास वारंवार करावा, म्हणजे विषयासक्ति नाहींशी होते. (२) दुसरें विघ्न जें प्रज्ञामांद्य त्याच्या योगानें मोठाच अनर्थ उत्पन्न होतो. अल्प ज्ञानामुळें मन निश्चल कधींहि होत नाहीं. प्रज्ञामांद्याच्या योगानें प्रमाणासंभावना उत्पन्न होते. सर्व वस्तूंमध्यें वेद आणि सद्गुरु हे प्रमाणभूत होत. परंतु अशा ठिकाणीं ही असंभावना म्हणजे अश्रद्धा उत्पन्न होऊन मग तो वेडा झालेला पुरुष असें म्हणूं लागतो कीं, वेद हे खरे कशावरून? असला वेडगळ मनुष्य सद्गुरूला मनुष्यरूपी समजतो. तें प्रज्ञामांद्य नाहींसें होण्याकरितां श्रवण अवश्य करावें. त्याच्या योगानें प्रज्ञामांद्य लय पावतें. (३) तिसरें विघ्न कुतर्क हें होय. ह्याच्या योगानें प्रमेयासंभावना उत्पन्न होते व ती सर्वस्वाचा नाश करिते. प्रमाण म्हणून जें महावाक्य त्याच्या योगानें सर्व प्रमेयांची पूर्णपणें ओळख होते. तेंच ब्रह्म व त्यासच प्र-

मेय म्हणावयाचें. प्रमेय शब्दाचा अर्थ शास्त्रीयरीत्या असा आहे कीं—

यत् प्रमीयते तत् प्रमेयं ।

म्हणजे, ज्याचें यथार्थज्ञान प्राप्त होतें तें प्रमेय होय. असें जें ब्रह्म तें आहे कशावरून? अशी जी शंका करणें, त्याला कुतर्क असें म्हणतात. नाना साधनांनीं जें कोणासहि प्राप्त होत नाहीं, तें अनायासानें आपणांस प्राप्त कसें होईल? ह्या कुतर्कांनीं साक्षात्कार कधींहि घडत नाहीं. कारण जेथें खरोखर साक्षात्कार होतो तेथें असंभावनांची भेट कशी होईल? हें विघ्न मोडून टाकण्याचें साधन म्हणजे युक्तींवरून रात्रंदिवस अनुचिंतन करावें हेंच होय. सूक्ष्म दृष्टीनें युक्तींचा अवलंब केला असतां पूर्णावस्थेची भेट होते. तेणेंकरून स्वस्वरूपाचें विज्ञान होऊं लागतें, आणि ब्रह्माची व आपली एकरूपता आहे असा अनुभव येऊं लागतो. ब्रह्म जें म्हणतात तें मीच होय, असा अनुभव येतो, व ह्याशिवाय इतर अनुभव व्यर्थ होत असें वाटूं लागतें. असा दृढनिश्चय झाल्यानंतर मग एकच विघ्न उरलें तें (४) विपर्ययाग्रह होय.

चवथें विघ्न जो विपर्ययाग्रह त्याविषयीं आतां विचार करावयाचा. विपर्ययाग्रह टाळण्याकरितां निदिध्यासनाचा पूर्ण अभ्यास करणें अवश्य आहे. देहादि प्रपंचाचा सर्वथा भास होणें हें विपर्ययाग्रहाचें मुख्य लक्षण होय. देह हाच आत्मा होय, पुत्रवित्तादिक सर्व माझीं आहेत, अशा प्रकारची प्रपंचाची स्फूर्ति होऊं लागली, म्हणजे चित्त सर्वदा प्रपंचाकार बनतें व मग आत्मसाक्षात्कार घडणें अशक्य होतें. याकरितां निदिध्यासनाचा अवलंब करावा.

विपरीताचा त्याग करून स्वस्वरूपामध्यें अंतःकरण एकनिष्ठपणें लीन करणें हें निदिध्यासनाचें लक्षण होय. अशा प्रकारचें निदिध्यासन केलें असतां विपरीतभावना निःशेष नष्ट होते आणि स्वस्वरूप प्रकट होऊन आत्मसाक्षात्कर होऊं लागतो.

जो सर्वदा निदिध्यासन करितो, तो ज्ञानाच्या तिसऱ्या भूमिकेप्रत पावला, असें समजावें. असा पुरुष आपला काळ कसा घालवितो व त्याचें आचरण कसें असतें हें समजणें अत्यंत इष्ट आहे. अशा पुरुषास साधुसमागम व सच्छास्त्र याशिवाय कशांतहि गोडी वाटत नाहीं. वानप्रस्थ व तापसी यांचे जे आश्रम, त्यांमध्यें तपश्चर्यादि करून जे विश्राम पावले व परब्रह्मांत जे निमग्न झाले त्यांस आध्यात्मनिष्ठ ब्रह्मवेत्ते म्हणतात. अशा साधूंचा समागम करून त्यांच्या मुखानें अध्यात्मशास्त्राचें श्रवण करणें हें निदिध्यासन होय. त्यामाणेंच अध्यात्मशास्त्राच्या सिद्धांतांचें स्वतः विवरण करणें हेंहि निदिध्यासन होय. ज्याच्या योगानें संसाराची निःशेष निवृत्ति होते व ज्यांत वैराग्याचें उपपादन केलेले असतें, तें **अध्यात्मशास्त्र** होय. त्याच्या अभ्यासानें संसाराविषयीं विरक्ति उत्पन्न होते; इंद्रियें विषयांपासून पराङ्मुख होतात व शेवटीं ब्रह्मरूपता प्राप्त होते. म्हणून ह्या शास्त्राच्या अभ्यासानें साधुपुरुष कालक्षेप करितात. साधुपुरुषास अरण्यवास फारच आवडतो. वन पाहिल्याबरोबर त्याच्या मनास संतोष वाटतो. वनविहार केला असतां स्वभावेंकरून चित्ताची शान्ति होते.

तनुमानसा ही भूमिका ज्ञानाची व विवेकाची सीमा

होय, असें म्हटलें तरी चालेल. या अवस्थेमध्यें असंगपण पूर्ण बाणलें असतें. असंगपण दोन प्रकारचें आहेः—एक सामान्य व दुसरें श्रेष्ठ. सामान्य असंगपण ज्या पुरुषांत असतें तो असा विचार करितो कीं, मी कर्ता नसून क्रियाविरहित आहे, कारण क्रिया व कर्तेपण हीं अहंकारापासूनच निष्पन्न होतात. ज्याचा अहंकार गळून गेला आहे, त्याला कर्तव्यतेचा बाध कसा होईल! भगवद्गीतेंत पुढील वचन आहेः—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥
हत्वापि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥ १

—भगवद्गीता

याचा अर्थ असा आहे कीं, अहंकारावीण जें क्रियाचरण घडतें तें कधींहि कर्तेपण उत्पन्न करीत नाहीं. अहंकाराशिवाय पापपुण्याचा लेप घडत नाहीं. त्याप्रमाणेंच सामान्य असंगपण ज्या पुरुषामध्यें असतें, तो असें समजतो कीं, मी भोक्ता नसून भोगाविरहीत आहे. कारण भोग व भोक्तेपण हीं अहंकारापासूनच उत्पन्न होतात. अहंकारव्यतिरिक्त असणें हेंच ज्ञातृत्व समजावें. असा पुरुष नित्य तृप्त असल्यामुळें तो कोणत्याहि वस्तूविषयीं लंपट असत नाहीं. **सामान्य असंगता** जी म्हणतात ती हीच होय.

आतां श्रेष्ठ असंगपण कशास म्हणतात तें पाहूं. पूर्वोक्त अभ्यासाच्या योगानें खलसंगाचें वर्जन करून व साधुसंगाचा अवलंब केल्यानें आत्मविचारणेचा प्रयोग सिद्ध होतो आणि मुख्य वस्तु जें ब्रह्म तें करतलमलकवत् भासमान् होऊं लागतें. त्याची अशी बुद्धि होते कीं

प्राक्तनकर्म केवळ देहाच्या माथीं बसतें, व मी ब्रह्मस्वरूप असून कर्माचा भोक्ता कधींहि होणार नाहीं. अशा रीतीनें ब्रह्मस्वरूपांत निमग्न राहून शांतवृत्तीनें असणें हेंच **श्रेष्ठ असंगपण** होय; व त्यासच **स्वरूपस्थिति** असें म्हणतात. तात्पर्य, प्रपंचाचा तिरस्कार करून स्वस्वरूपांत एकवृत्तीनें राहणें हेंच श्रेष्ठ असंगपण जाणावें.

ह्या दोन्ही प्रकारच्या असंगतेनें जो युक्त पुरुष राहतो तो ज्ञानाच्या तिसऱ्या भूमिकेस योग्य होतो. अशा पुरुषाचें चित्त शांत व निर्विकार असतें. असा पुरुष संतोषाची केवळ मूर्तिच होय. तो कशाचीहि अपेक्षा करीत नाहीं. तो केवळ ज्ञानाचा कल्पवृक्षच होय. तो वैराग्यपुष्पांनीं ओथंबलेला असून ज्ञानरूप फळांनीं शोभायमान् असतो. एथवर तनुमानसा या अवस्थेप्रत पोहोंचलेल्या साधूचें वर्णन झालें. आतां चवथी ज्ञानभूमिका जी सत्त्वापत्ति, तिच्या निरूपणास सुरवात करूं.

शुभेच्छा, विचारणा व तनुमानसा ह्या ज्ञानभूमिका जागृतिस्थानीं मानितात, आणि चवथी जी सत्त्वापत्ति तीस अध्यात्मशास्त्रामध्यें स्वप्न असें समजतात. शिवाय पहिल्या तीन अवस्था साधनकोटींतच मोडतात, कारण पुढील अवस्थांमध्यें साध्यदशा प्राप्त होते. सत्त्वापत्तीचें लक्षण पुढील वचनांत सांगितलें आहे:—

तृतीयभूमिकाभ्यासाच्चित्तेर्थविरतेर्वशात् ॥
सत्त्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं, तृतीय भूमिकेच्या अभ्यासानें अनात्म म्हणून जितके पदार्थ आहेत, त्या सर्वांविषयीं

चित्त उदासीन होतें, आणि विषयांपासून चित्त विमुख झालें असतां, तें आपोआप प्रसन्न होतें. चित्त प्रसन्न झालें असतां परब्रह्माचे ठायीं लीन होतें. मनाला विषयांचा एकदां वीट आला म्हणजे तें एकाग्र होत होत अकस्मात् अज्ञान नाहींसें होतें. नंतर मनाचें वस्तुग्राहकपण नष्ट होतें; म्हणजे बाह्य वस्तूंचें परिज्ञानच मनाला घडत नाहीं आणि वृत्तिसहित मन लीन होऊन स्वसंवेद्य असा पूर्ण अनुभव येऊं लागतो. सत्त्व शब्दानें उपलक्षित जें परब्रह्म, तेथें मन विश्रांतीप्रत पावतें. म्हणून या अवस्थेस **सत्वापत्ति** अशी संज्ञा दिली आहे.

ह्या चवथ्या भूमिकेचा जे अनुभव घेतात, त्यांचीं अंतर्बाह्य चिन्हें कशीं असतात हें पुढील वचनांवरून स्पष्ट होईल:—

सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचंद्रोदयोपमे ॥
निर्विभागमनाद्यंते योगिनो युक्तचेतसः ॥ १
समं सर्वं प्रपश्यंति चतुर्थीं भूमिकां गताः ॥
अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ॥
पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमिकामिताः ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं, असंदिग्ध ज्ञान झालें असतां आणि असंभावना गेल्या असतां पूर्णचंद्राप्रमाणें चित्त प्रसन्न होतें. निर्विभाग व आदिमध्यांतविहीन स्वयंजोतीमध्यें रममाण होणारे योगी बाह्य जगतांतील सर्व वस्तु समदृष्टीनें पाहतात. अद्वैतस्थिति स्थिर होऊन द्वैत निःशेष लयास जातें. असें झालें असतां सर्व जगतांतील व्यापार स्वप्नाप्रमाणें भासतात. सत्त्वापत्ति ही ज्ञानाची मुख्य भूमिका

होय. पांचवीपासून सातवीपर्यंत अवस्थांमध्यें निर्विकल्पाचा अभ्यास होतो, व या तिन्ही अवस्था सुषुप्तिप्रमाणेंच समजाव्या. कारण यांमध्यें विश्वाचें भान मुळींच होत नाहीं.

असंसक्ति ही पांचवी ज्ञानभूमिका होय. पूर्वीं सांगितलेल्या चार अवस्थांच्या दृढ अभ्यासानें योगी या अवस्थेमध्यें सूक्ष्म ब्रह्मानंद भोगतो, व कोणत्याहि प्रकारच्या फळाची त्यास आशा रहात नाहीं. कशाचाहि संसर्ग नसणें हीच **असंसक्ति** होय. या अवस्थेचें लक्षण येणेंप्रमाणें आहे:—

गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोऽतः प्रतापवान् ॥
सुषुप्तघन एवास्ते पंचमीं भूमिकां गतः ॥ १
अंतर्मुखतया तिष्ठन् बाहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ॥
परिश्रांततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते ॥ २

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—द्वैतमात्राची स्फूर्ति न होतां केवळ अद्वैतस्थिति बाणली जाते. मग योगी अंतर्यामीं स्वानुभवेंकरून डुलत असतो, आणि सुषुप्तिप्रमाणें ब्रह्मानंदसागरांत लीन होतो. बाह्यात्कारीं मात्र तो घेणें देणें इत्यादि लौकिक व्यवहारांत गुंतलेला दिसतो, परंतु त्याचीं इंद्रियें अंतर्मुख असल्यानें परमशान्तीचा अनुभव घेत असतो. ज्याप्रमाणें एकादा मनुष्य निद्राभरानें व्याप्त असतां मुद्दाम त्यास जागा करून त्याच्याकडून काम करून घ्यावें, तद्वत् योग्याची या अवस्थेंत स्थिति बनते. बाहेरून सर्व लोकांला तो जागृत आहे असा भास होतो, पण खरोखर इंद्रियवृत्ति विषयांपासून परतल्यामुळें त्या अंतर्मुख होऊन तो अंतरीं केवळ सुखरूप हो-

ऊन जातो. म्हणून तो जगतांत निद्राग्रस्त पुरुषाप्रमाणें दिसतो.

या अवस्थेमध्यें सकल वस्तूंचा निरास करून केवळ सत्तामात्र निरंजन जें उरतें, तद्रूप योगी होऊन प्रपंचाचें भान त्याला मुळींच होत नाहीं. सुषुप्तिप्रमाणेंच स्वस्वरूपामध्यें योगी लीन होतो, आणि पशु, पक्षी, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, इत्यादि जे विशेष त्यांचें ज्ञान नष्ट होतें. फार सांगणें कशास पाहिजे? या अवस्थेंत स्त्रीपुरुषभेदज्ञान सुद्धां रहात नाहीं. मुक्ताबाईविषयीं अशीच एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. एकदां मुक्ताबाई नग्न स्थितींत नाहात होती, व तेवेळीं चांगदेव तिच्या भेटीस आले होते;परंतु मुक्ताबाई नग्न पाहून चांगदेव परतले;तेव्हां त्यांस परत बोलावून तिनें त्यांची निर्भर्त्सना केली. ती म्हणाली कीं, स्त्रीपुंभाव जर विसरला नाहीं, तर ब्रह्मज्ञान कोठून होईल? स्त्रीपुंभाव फक्त नामरूपावर अवलंबून असतो. नामरूप विसरून गेल्यावर स्त्रीपुंभाव कोठचा? तेव्हां अशा रीतीनें बाणलेल्या स्थितीस असंसक्ति असें म्हणतात.

आतां ज्ञानाच्या सहाव्या भूमिकेचें वर्णन सुरू करावयाचें. ह्या भूमिकेस **पदार्थाभाविनी** असें म्हणतात. पूर्वीं सांगितलेल्या पांच भूमिकांच्या अभ्यासानें, योगी स्वस्वरूपामध्यें रममाण होत होत त्याची स्थिति अशी बनते कीं, त्याला कोणत्याहि पदार्थाचें भानच राहत नाहीं. म्हणून या भूमिकेस पदार्थाभाविनी असें म्हणतात. मन, बुद्धि, अहंकार, काम, क्रोध, मद, मत्सर, दंभ, लोभ, इत्यादि उर्मि त्याच्या अंतःकरणास स्पर्श करूं शकत

नाहींत. त्याप्रमाणेंच बाह्य घटपटादि समस्त पदार्थ—यां-पैकीं कशाचेंहि त्यास स्मरण होत नाहीं. ह्या भूमिकेस प्राप्त झालेला योगी ब्रह्मानंदांत डुलत असतो. अशा यो-ग्याची स्वरूपास्थिति नुसती कानांनीं ऐकली असतां चि-त्तास फार चमत्कार वाटेल. ह्या स्थितीचें वर्णन पुढील वचनांत केलेलें आहेः—

यत्र नासन्नसद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ॥
केवलं क्षीणमनन आस्तेऽद्वैतंक्यमागतः ॥ १
निर्ग्रंथिः शांतसंदेहो जीवन्मुक्तो विभावनः ॥
अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः ॥ २
अंतः शून्यो बहिः शून्यः शून्यः कुंभ इवांबरे ॥
अंतः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णः कुंभ इवार्णवे ॥ ३

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असाः—ज्ञानाच्या सहाव्या भूमिकेप्रत पा-वलेला जो योगी, त्याचें लक्षण असें असतें कीं, तो अ-सद्रूप नसून सद्रूपहि नसतो. म्हणजे अशा प्रकारचा यो-गी सर्व प्रकारचे प्रापंचिक व्यवहार करितांना दिसतो, तेव्हां त्यास असद्रूप कसें म्हणावें ? तसेंच तो अंतरीं सर्वदा निर्वासन असल्यामुळें त्या व्यवहारापासून त्याचें चित्त आलिप्त असतें म्हणून तो सद्रूपहि नसतो, असें म्हणावें लागतें. बाह्य रीतीनें जरी तो देहवान् दिसतो तथापि विदेही अवस्थेप्रत तो पोहोंचला असल्यामुळें अहंभाव त्या-चेठायीं मुळींच दिसत नाहीं; तसेंच देहेंद्रियांचा प्रवर्तक असल्यामुळें त्याला अहंकारशून्य असेंहि म्हणतां येत नाहीं. तर तो कोणत्या अवस्थेमध्यें असतो ? ह्या प्रश्ना-चें उत्तर असें कीं, संकल्पविकल्पातीत होऊन त्याचें

मन परमात्म्यामध्यें लीन झालेलें असतें आणि अद्वैत-स्थितीशीं त्याचें पूर्ण समरसत्व होऊन गेलेलें असतें. अशा साधूची चिदचिद्ग्रंथि तुटून गेलेली असते, म्हणजे चित् व अचित् या दोहोंचा भेदभाव त्यास पूर्ण समजलेला असतो, व अहंकार नष्ट झाल्यामुळें सर्व प्रकारच्या शंकांपासून तो निवृत्त झालेला असतो. तसेंच तो निर्वासन झाल्यामुळें विश्वाची कल्पनाहि त्याला भासत नाहीं. अशा प्रकारचा जो योगी, तोच खरा जीवन्मुक्त समजावा. त्याची अहंबुद्धि नष्ट झालेली असते; तो सर्वदा निर्वासन राहतो, म्हणून देहवान् असूनहि तो मुक्तच समजला पाहिजे. ह्यास उत्कृष्ट दृष्टांत म्हटला म्हणजे चित्रांतील दीपकलेचा होय. चित्रांतील दीपकला इतर दिव्याप्रमाणें सर्व लोकांना भासते तथापि ती दीपकला सर्वदा निश्चल असते; त्याप्रमाणें असा योगी देहेंद्रियांनीं जरी व्यवहार करितांना दिसतो, तरी अंतर्यामीं तो स्वस्वरूपांत स्थिर असतो. अशा प्रकारच्या जीवन्मुक्त पुरुषामध्यें कर्तृत्वभोक्तृत्वादि क्रिया संसारी लोक जरी पाहतात, तरी हा त्यांचा केवळ भ्रम होय. चंद्र अभ्राच्छादित असतांना अभ्रांच्या गतीनें चंद्रासहि गति प्राप्त झालेली आहे अशी लहान मुलांची समजूत असते. तद्वत् जीवन्मुक्ताच्या माथीं कर्तृत्वभोक्तृत्वादि संबंध प्रापंचिक लोक लादितात. जीवन्मुक्त पुरुषाच्या अंतर्यामीं वासनादि प्रपंच मुळींच नसतो आणि बाह्य रीतीनेंहि त्याला देहादिकांचें भान नसतें. म्हणून आकाशांत ठेविलेल्या रित्या घटाप्रमाणें तो अंतर्बाह्य शून्य असतो. तसेंच अंतर्यामीं त्याचें चित्त परब्रह्मांत गुंतलेलें असतें व सर्व बाह्य

वस्तूंमध्यें त्यास ब्रह्मच बाणलेलें असतें, म्हणून समुद्रांत ठेविलेल्या घटाप्रमाणें तो अंतर्बाह्य परिपूर्ण असतो. अशा प्रकारची स्वरूपस्थिति ज्या पुरुषास प्राप्त झालेली असते, तो ज्ञानाच्या सहाव्या भूमिकेंत स्थिर झाला असें समजावें.

आतां सातवी भूमिका जीस 'तुर्यगा' असें म्हणतात तिचें वर्णन करावयाचें. पदार्थाभाविनी या अवस्थेमध्यें स्थैर्य पूर्णपणें प्राप्त झालें असतां तुर्या ही भूमिका हस्तगत होते. **तुर्यावस्था** अशा प्रकारची आहे कीं, तिजमध्यें कोणत्याहि प्रकारचें कर्तव्य उरत नाहीं. ह्या अवस्थेंत योगी अखंड स्वरूपानंदांत खेळत असतो, त्यास द्वैताचा स्पर्श हि होत नाहीं, व दुसऱ्यानें कितीहि जागा करण्याचा प्रयत्न केला तरी तो जागा होत नाहीं. अशा अवस्थेचा अगदीं व्यावहारिक दृष्टांत म्हटला म्हणजे श्रीमत् अक्कलकोटकर स्वामींचा प्रसिद्ध आहे. ही अवस्था सुषुप्तिच समजावयाची. पांचवी व सहावी ह्या दोन भूमिका अर्धोन्मीलिका समजाव्या. चवथी ही स्वप्न होय. व पहिल्या तीन जागृतिस्थानीं समजाव्या.

तुर्यावस्था हीच विदेहमुक्ति होय. मृत्युलोकीं इतिकर्तव्यता म्हटली म्हणजे हीच होय. भूमातेचे केवळ अलंकार असे जे **वामदेव**, **शुक**, **सनक**, **जडभरत**, **जनक**, **व्यास**, **वसिष्ठ** इत्यादि, ते सर्व महर्षी ह्या अवस्थेप्रत पोहोंचलेले आहेत. तूर्य भूमिका ही अखंडस्वरूपस्थितिच होय. सहजस्थिति म्हणतात ती हीच. या अवस्थेमध्यें भेदभाव मुळींच घडत नाहीं. चवथ्या व पांचव्या भूमिकांमध्यें जगाचा आभास कोणत्या तरी रूपानें प्रकट होतो, व त्या अवस्थांमध्ये कर्माकर्मे घडत असतात.

तुर्यावस्थेमध्यें योग्याच्या हातून जरी कर्में घडलीं किंवा न घडलीं तथापि स्वरूपस्थितीपासून त्याची च्युति क्षण-भरहि घडत नाहीं. हातून कर्म घडो किंवा न घडो, त्या-पासून योग्याला बाधा मुळींच होत नाहीं. कारण तो दो-होंच्याहि पलीकडे गेलेला असतो. देहसंगानें त्यास संग घडत नाहीं व कर्म करून त्याचें फल त्यास चिक-टत नाहीं. तसेंच कर्म केलें नाहीं, म्हणून देखील त्याला दोष लागत नाहीं.

देह जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंतच जीवन्मुक्तीची प्राप्ति होते. देह पडल्यावर विदेहमुक्ति प्राप्त होते. या दोहों-मध्यें जीवन्मुक्ति हीच श्रेष्ठ मानिली जाते. कारण देहसंग असतांहि विदेही अवस्थेचा अनुभव असणें, हें अधिक पू-र्णत्वाचें लक्षण होय. जीवन्मुक्त झालेल्या पुरुपास देह-त्यागापासून अधिक काय मिळणार आहे? किंवा देह अ-सूनहि त्याचें ब्रह्मत्व जाईल काय? किंवा त्याचें उणें काय पडेल? म्हणून जीवन्मुक्त पुरुष विदेहावस्थेची आ-शा करीत बसतच नाहीं. देह असला म्हणून कर्माकर्मा-ची बाधा त्याला होतच नाहीं; कारण अपरोक्ष साक्षात्कार झाल्याबरोबर तो निर्विकार ब्रह्मरूप झालेला असतो. ह्या-विषयीं पुढील वचन लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

अद्यैव मरणं वाऽस्तु कल्पकोटिलयेऽथवा ॥
तज्ज्ञः कलंकं नाप्नोति हेम पंकगतं यथा ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं:—जीवन्मुक्ताच्या देहाला आतांच क्षण न लागतां मरण येवो किंवा कोटिकल्पांच्या अंतीं येवो; तरी त्याला कांहीं त्यापासून लाभ किंवा हानि हो-

णार नाही. कारण तो ब्रह्मस्वरूप बनलेला असतो. देह चिरकाल राहिला असतां पाप लागेल, किंवा कर्तेपण अंगीं येईल, अथवा लवकर मरण आलें असतां पाप लागणार नाहीं किंवा कर्तेपण अंगीं येणार नाहीं अशां-तली गोष्ट मुळींच नाहीं.

ज्ञानाच्या सातव्या भूमिकेप्रत पावलेला योगी देहधा-री असूनहि खरोखर विदेही असतो, असें विवरण झालें. देहरूपानें जरी तो प्रपंचांत वागतो व अनेक कर्में करि-तो, तरी तो असंग राहतो, व साक्षीरूपानें सर्व व्यवहा-राचा अनुभव घेतो. ह्या स्थितीस उत्कृष्ट दृष्टांत म्हटला म्हणजे शुद्ध सुवर्णाचा होय. शुद्ध सोनें चिखलांत पडलें म्हणून त्याला मळ लागत नाहीं किंवा त्याचा रंगहि ब-दलत नाहीं. चिखलांतून बाहेर काढल्यानंतर तेंच सोनें जरी कसोटीला लावून पाहिलें तरी तें कसास कमी होत नाहीं, कारण तें सर्वस्वी शुद्ध असतें. जीवन्मुक्ताच्या स्थितीस आणखी दृष्टांत म्हटले म्हणजे कमल व गगन हे होत. पद्मपत्र जलामध्यें असूनहि सदा अलिप्त असतें व आकाश धुरानें कितीहि व्याप्त झालें तरी तें मळत नाहीं. तद्वत् जीवन्मुक्त पुरुषाचा देह असो वा नसो तो देहाती-तच होऊन गेलेला असतो, व याचें मुख्य बीज असें अ-सतें कीं, स्वरूपस्थितीच्या अनुभवांत तो सर्वदा गुंतलेला असतो.

"तज्ज्ञः कलंकं नाप्नोति"

या वचनामध्यें तत् शब्देंकरून पूर्णब्रह्माचा बोध हो-तो व त्या ब्रह्माचा अनुभव घेणारा जो तो तज्ज्ञ समजावा. असा जो ब्रह्मज्ञ पुरुष त्याला देहाच्या संगती-

नें क्षणभरहि कलंक लागत नाहीं. ह्यास उत्कृष्ट दृष्टांत म्हटला म्हणजे घटाचा होय. घटामध्यें शुद्ध गंगोदक भरलें म्हणून तो पवित्र होत नाहीं किंवा त्यांत मद्य घातलें म्हणून तो विटाळत नाहीं. त्यांत तांदूळ घातले म्हणून बुजून जात नाहीं. घटामध्यें तूप घातलें म्हणून त्यास सोज्वळपणा येत नाहीं, त्यांत दूध घातलें म्हणून तो पुष्ट होत नाहीं, अग्नींत घातला म्हणून जळत नाहीं, किंवा चंदनानें चर्चिला म्हणून थंड होत नाहीं. त्याप्रमाणेंच जीवन्मुक्ताच्या देहाच्या हातून सत्कर्म घडो किंवा प्रपंचसंग वाढो; त्याचा देह तीर्थामध्यें पडो किंवा चांडाळाच्या घरांत पडो, अथवा मनकर्णिकेमध्यें बुडो. जीवन्मुक्ताला कशाचीहि पर्वा नसते. हें पुढील वचनावरून स्पष्ट होईल.

तनुं त्यजतु वा काश्यां श्वपचस्य गृहेथवा ॥
ज्ञानसंप्राप्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ जसा कीं—जीवन्मुक्त पुरुष स्वप्रकाश व अद्वैतानंद या स्थितीचा पूर्ण अनुभव घेत असतो, तेव्हां देहधारणामुळें त्याला दोष कसा लागेल ? तो देहातीत असून केवळ साक्षीपणानें राहतो. मग त्यास कोणत्या कारणानें बाधा होईल बरें ? त्याचा देह काशीमध्यें पडो किंवा चांडाळाच्या घरांत पडो, त्याला कांहींएक बाधा होत नाहीं. कारण तो सर्व प्रकारें मुक्तच असतो. सत्संगतीनें त्याला मोठेपणा येत नाहीं किंवा असत्संगतीनें त्याची कांहींएक हानि होत नाहीं. उघडच आहे कीं, प्रेताला पुष्पमालेचा किंवा चंदनाचा वगैरे सोहळा केला, अलंकारांनीं लेवविला, किंवा तें प्रेत चंदनाच्या लांकडां-

मध्यें जाळिलें किंवा नासक्या कुजक्या लांकडांमध्यें दहन केलें तथापि त्या प्रेताला त्यापासून काय लाभ होणार आहे अरे ? त्याप्रमाणें आत्म्याला देहसंबंध घडला एवढ्यानेंच कोणत्याहि पदार्थाची संगति होत नाहीं. किंवा शुभाशुभाची प्राप्ति होत नाहीं. अशा प्रकारची शुभाशुभाची प्राप्ति देह हाच आत्मा असें समजणाऱ्या पुरुषासच होईल. जीवन्मुक्तास यांपैकीं कांहीं एक होत नाहीं.

जीवन्मुक्त पुरुषाला ज्या समयीं ज्ञानप्राप्ति झाली, त्याच समयीं तो सर्व प्रकारानें मुक्त होऊन जातो. त्याच्या वासनेची शांति होते, त्याच्या मनाचा लय होऊन तें मनपणावर कांहीं केल्या येतच नाहीं. ज्ञानप्राप्ति झाल्याबरोबर जीवन्मुक्ताचे आशापाश तुटून जातात आणि सूर्याप्रमाणें त्याचे ठायीं अंतर्बाह्य तेजस्विता उत्पन्न होते. जीवनमुक्त पुरुषाला मन असून तो मनहीन होतो, त्याला कान असून तो श्रवणहीन होतो. त्याला नेत्र असून तो नयनहीन होतो, व त्याला चरण असून तो चरणहीन असतो. ज्ञानप्राप्ति झाल्याबरोबर सर्व वस्तु असूनहि त्या नाहींतशा होतात, कर्तेपण असूनहि कर्तृत्वसंबंध आंगीं जडत नाहीं. साक्षिस्थितीचा अनुभव येऊं लागल्यानें त्यास कशाचाहि संग होत नाहीं. याकरितां ज्ञानप्राप्ति झाल्याबरोबरच योगी मुक्त होऊन जातो, मग त्यास पापभूमि किंवा पुण्यक्षेत्र ह्याचें ज्ञान होत नाहीं.

आत्मानं सर्व भूतेषु । सर्व भूतानि चात्मनि ॥

या गीताशास्त्रांतील वचनाप्रमाणें जीवन्मुक्त पुरुष सर्व ठिकाणीं आपणच आहों व सर्व वस्तु आपल्या ठिकाणीं भरल्या आहेत असें मानितो. तेव्हां उत्तम, मध्यम, क-

निष्ट असा भाग त्याला उरतच नाहीं. जीवन्मुक्त पुरुषाला सर्व देश, सर्व काल, आत्मरूपानेंच दिसतात; म्हणून त्याला काल अकाल कांहींच नाहीं. तीर्थ अतीर्थ असेंहि काहीं नाहीं. कारण तो आपणास सर्व वस्तूंनीं पूर्ण समजतो व सर्व वस्तु आत्मपरिपूर्ण अशा मानितो. यास उत्कृष्ट दृष्टांत म्हटला म्हणजे घटाकाशाचा होय. घट सुमुहूर्तीं फुटला म्हणजेच तदंतर्गत आकाश महदाकाशामध्यें मिळून जातें, व अकालीं घट फुटला तर घटाकाश मध्येंच कोठें चुकून राहतें अशी गोष्ट कधींहि संभवत नाहीं. आकाश घटामध्यें असो किंवा बाहेर असो तें आकाशच होय; व घटाकाश घटाचा भंग झाला तरच आकाश राहतें, एरव्हीं तें आकाश नसतेंच अशीहि गोष्ट संभवत नाहीं. त्याप्रमाणेंच जीवन्मुक्त पुरुष देहधारी असतांच ब्रह्मरूपी असतो, तर मग देहान्त झाल्यानंतर तो कांहीं निराळा बनणार आहे काय? देहामध्यें असतां किंवा विदेहस्थितीमध्यें असतां जीवन्मुक्ताचें एकच स्वरूप राहतें. तें निराळें कसें होईल? अशा प्रकारचा योगी देह असतांच ब्रह्म झाला, मग देहसंबंधानें त्याच्यांत काय फरक होणार आहे? वरील वाक्यांत 'झाला' हा शब्द केवळ औपचारिक आहे असें समजावें, कारण तो जर स्वतःसिद्ध ब्रह्म तर त्याला झालेपण कसें संभवेल? ह्याविषयीं पुढील श्रुतिवचन फारच महत्त्वाचें आहेः—

ब्रह्मेव सन्ब्रह्माप्येति। विमुक्तः सन् विमुच्यते ॥

ह्या श्रुतीचा अर्थ असा आहे कीं—अगोदरच ब्रह्मरूपी असून नंतर ब्रह्म होतो; अगोदरच मुक्त असून,

नंतर मुक्त होतो. तेव्हां ‘ झाला ’ हा शब्द केवळ औपचारिक आहे हें उघडच आहे. कारण ब्रह्म जसें तसेंच असतें, त्याचे ठायीं विचार भासत नाहीं, त्याचे ठायीं क्रियाफल मुळींच नसतें. यावरून पाहतां जीवन्मुक्ताची ब्रह्मस्थिति सिद्धच आहे; त्याचा देह असो किंवा नसो मग ‘ झालेपण ’ जें उत्पन्न होतें, तें अज्ञानाचें व्यवधान नष्ट झाल्यामुळेंच संभवतें. देह तीर्थीं पडला असतां स्वार्थ होतो व अतीर्थीं पडला असतां अनर्थ होतो अशा प्रकारचे अर्थानर्थ देह हाच आत्मा अशा अज्ञानामुळें उत्पन्न होतात. देहातीत जो पुरुष असतो, त्याला हें कोणत्याहि प्रकारें लागू होत नाहीं. जीवन्मुक्त पुरुष देहाच्या ठिकाणीं विरक्त असतो व देहाचा तो केवळ साक्षी असतो. अशा प्रकारच्या पुरुषाचें लक्षण पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे.

गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराकशमुद्रिका ॥
तृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालंकृताकृतेः ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—सर्व विषयांविषयीं वैराग्यरूपी अलंकार ज्यानें धारण केला आहे, तो सर्व पृथ्वीला गोष्पदाप्रमाणें आणि मेरूला स्तंभाप्रमाणें मानितो, सर्व दिशांची पेटी करून त्याबर आकाशरूपी मोहोर केलेली आहे असें मानितो. मग तद्विषयीं आशेची तळमळ त्याला मुळींच लागत नाहीं. जीवन्मुक्ताचें आणखीहि लक्षण पुढील वचनांत वर्णिलें आहे:—

ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यांतर्वस्तुदृष्टिषु
चरेत्सुषुप्तइव यः स मुक्त इति कथ्यते ॥ १

—योगवासिष्ठ

ह्याचा अर्थ असा कीं--सर्व जगांतील लोक केवळ बाह्यदृष्टि असतात, परंतु योगी अंतर्दृष्टि असतो. तो आत्मविलासामध्यें निमग्न असल्यामुळें इष्ट किंवा अनिष्ट अशा प्रकारचें त्याला कांहीं दिसत नाहीं. एकादी वस्तु आपणाहून भिन्न आहे अशी जर समजूत झाली, तरच ती इष्ट वाटते व अशा इष्ट वस्तूहून निराळी अशी दुसरी वस्तु भासूं लागली तरच ती अनिष्ट अशी वाटूं लागते, व तद्विषयीं द्वेषबुद्धि उत्पन्न होते. परंतु जीवन्मुक्ताला कोणत्याहि प्रकारचें इष्ट किंवा अनिष्ट रहात नाहीं. कारण आत्मलाभाशिवाय दुसरा कोणताहि लाभ तो समजतच नाहीं. अर्थात् जो निरतिशय सुखसंपन्न झाला, तो इतर सुखाची आशा कशाला करील बरें? तसेंच देहबुद्धीवर जर मनुष्य येईल तरच त्यास दुःखाचा अनुभव येईल व अमुक गोष्ट अनिष्ट आहे असें त्याला वाटूं लागेल. परंतु निरंतर सुखामध्यें जो निमग्न असतो, त्याला अशा प्रकारचें अनिष्ट कांहींच उरत नाहीं. आत्मसुखाहून जर कांहीं वस्तु थोर असेल तरच तिच्या लाभाची इच्छा करावी, व दुःख अनिष्ट वाटेल तरच त्याचा त्याग करावा हें संभवतें. परमलाभ जो 'आत्मलाभ' तो झाल्यावर मग ईप्सित किंवा अनीप्सित कांहीं रहात नाहीं. जीवन्मुक्त पुरुष सदा इच्छाविरहित असल्यामुळें त्याची वागणूक निजलेल्या मनुष्याप्रमाणें असते. इच्छा व अनिच्छा नाहींशा झाल्यानंतर कोणतीहि क्रिया उरतच नाहीं, व अशा रीतीनें अकर्तृत्व आंगीं बाणलें असतां योगी मुक्तच होऊन जातो. 'चिदचित्' ग्रंथि म्हणून पूर्वीं सांगितलेली आहे, ती तुटून गेली अ-

सतां व सर्व संदेह नष्ट झाले असतां जी स्थिति प्राप्त होते, ती जीवन्मुक्ताची होय. अज्ञानामुळें मनुष्य मनोबुद्धींचा व्यापार आपल्याच शिरावर घेतो व त्यामुळें सुखदुःखादि प्रकार अनुभवास येतात. मन हें वास्तविक पाहतां जड आहे. असें असून मनाचा जडपणा आपल्यावर येऊं पाहतो, मग अर्थात् आत्मप्रकाश मनावर येतो, व अशा रीतीनें चित् व अचित् यांची ग्रंथि पडून जाते. ही ग्रंथि ज्ञानानें नष्ट झाली म्हणजे आत्मज्ञान होण्यास उशीर लागत नाहीं. तसेंच साक्षित्वाचा अनुभव आल्यानंतर बुद्धि ही आपणाहून भिन्न आहे व बुद्धीला प्रकाश देणारा आत्मा आहे हेंहि ज्ञान प्राप्त होतें. तदनंतर

यत् श्रोत्रेण न शृणोति । येन श्रोत्रमिदं तं ।

—केनोपनिषद्

इत्यादि वाक्यांची संगति होऊं लागते. म्हणजे श्रोत्र इत्यादि इंद्रियांनीं आत्म्याचा बोध होत नाहीं, तर श्रोत्र इत्यादि इंद्रियें श्रवणादि व्यापार करण्यास जीं समर्थ होतात तीं आत्मप्रकाशामुळें होत. कर्णाला कोणत्याहि ध्वनीचें श्रवण करण्याची जी योग्यता येते, ती केवळ आत्म्याचे प्रेरणेमुळें होय, ह्यांत संशय नाहीं. बुद्धीचीहि गोष्ट अशीच आहे, म्हणजे केवळ बुद्धिसामर्थ्यानें आत्मज्ञान होऊं शकत नाहीं, तर बुद्धीचे अंगीं जें ग्राहकत्व उत्पन्न होतें, तें आत्मस्फूर्तीमुळेंच होय. ही चिदाचित् ग्रंथि तुटली म्हणजे बुद्ध्यादिकांहून स्वप्रकाश आत्मा कसा भिन्न असतो व सर्व वस्तूंचे साक्षी आपण कसे होतों, ह्याचा पूर्ण अनुभव येऊं लागतो. मग श्रुतिवचन किंवा सद्गुरुवचन प्रमाणभूत आहे किंवा नाहीं अशा प्रकारचा सं-

शथ नष्ट होतो. जीवन्मुक्ताचें आणखी एक लक्षण पुढील वचनामध्यें दिलेलें आहे:—

अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ॥
तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ १

--योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—अहंकारमय ज्या वासना त्या सहजगतीनें टाकून देऊन शेवटीं ध्याता, ध्येय व ध्यान ह्या त्रिपुटीचेंहि स्फुरण मग जीवन्मुक्तास होत नाहीं. कोणता जरी संकल्प झाला तरी तो अहंकारानें वेढलेला असतो. अहंकाराशिवाय कोणतीहि वासना उपजत नाहीं. स्वरूपाचा आश्रय करून राहणारें जें ज्ञान त्याचे ठिकाणीं अज्ञानामुळें ‘ अहं ’ अशी जी भावना होते तोच अहंकार समजावा. अहंकार हा सामान्य व विशेष ह्या भेदेंकरून दोन प्रकारचा आहे. मी ब्राह्मण, मी क्षत्रिय, मी वैश्य, मी शूद्र इत्यादि विशेष अहंकार समजावा. तसेंच मी पिता, अमुक पुत्र, मी गुरु, अमुक शिष्य अशा प्रकारचाहि अहंकार विशेष समजावा. सर्व देहामध्यें ‘ मी ’ अशा प्रकारचा जो अहंकार उत्पन्न होतो तो सामान्य समजावा.

अहंकारापासून संकल्प उत्पन्न होतात व संकल्पाचा धर्मच असा आहे कीं, अशुभ जे विषय ते शुभ करून दाखविले जातात; मग असे जे संकल्प ते पूर्ण व्हावे अशी इच्छा उत्पन्न होते, त्याच कामरूप वासना होत. ज्यांच्या योगानें संसाररूपी वृक्ष वाढत जातो ते संकल्प अहंकाराच्या पोटीं संस्काररूपानें शेवटीं राहतात, व वासनेप्रमाणेंच दुसऱ्या वेळीं उत्पन्न होतात. जे संकल्प दि-

वसां मनुष्य करितो तेच अहंकारामध्यें राहून स्वप्नामध्यें नजरेस येतात व त्याच वासना होत. जागें झाल्यानंतर अहंकार आपोआप बळावतो. आणि पूर्वकृत संस्काराच्या योगानें वासनेचीं फळें टवटवीत होतात. ह्याकरितां अहंकारानें वेढलेल्या अशा वासना प्रबल होतात. म्हणून अहंकारासहित ज्यानें वासना टाकून दिल्या, तो खरा जीवन्मुक्त होय. जीवन्मुक्तास अशा प्रकारच्या वासना टाकून देण्यास फारसे श्रम करावे लागत नाहींत. कारण अपरोक्ष साक्षात्कार झाला असल्यामुळें वासनारूप अभ्र सहजच विरून जातें, आणि ज्ञेय म्हणून जें तेंच केवळ उरतें. जीवन्मुक्तास ध्याता, ध्येय व ध्यान अशा रीतीची त्रिपुटी स्फुरत नाहीं. ध्येय पदार्थ अहंकार व ममकार यांनीं संपूर्ण असतो, म्हणून त्याचें अखंड चिंतन मनामध्यें चाललेलें असतें. अहंकाराच्या योगानें आपण देहविशिष्ट असून अमुक जातीचे व अमुक वर्णाचे आहों असें स्फुरण होतें. तसेंच ममकाराचे योगानें स्त्री, पुत्र इत्यादिकांचे भरणपोषणाविषयीं योजना मनांत होऊं लागते व धनाची प्राप्ति कशी होईल व त्याचें संरक्षण कसें होईल याचा विचार मनांत येऊं लागतो. तेव्हां अशा प्रकारचें जें अखिल ध्येय त्याचा त्याग जीवन्मुक्त पुरुष सहजच करितो.

सर्वसंगपरित्याग व स्वरूपस्थिति हीं श्रवणाचीं फलें होत. श्रवणाचे ठिकाणीं ज्या पुरुषाची आदरबुद्धि असते, तोच पुरुष मनन आणि निदिध्यासन करण्यास पात्र होतो. श्रवण या शब्दाचा अर्थ पुढील वचनांत स्पष्ट केला आहे:—

षड्विधलिंगैः सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणं श्रवणं ।

याचा अर्थ असा कीं—वेदान्तशास्त्रांत जितकीं वचनें सांगितलीं आहेत त्यांचा शेवट कशामध्यें होतो हा तात्पर्यार्थ समजून घेणें तेंच खरें श्रवण होय. प्रत्यक्ष, अनुमान इत्यादि सहा प्रकारच्या प्रमाणांनीं सर्व वेदान्तवाक्यांचें अद्वैतब्रह्मामध्यें तात्पर्यावधारण होतें. या ज्ञानास खरें श्रवण म्हणतात. अशा प्रकारचें श्रवण होण्यास एकाग्रता पाहिजे. ती एकाग्रता नसेल तर व्यर्थ कालक्षेप होऊन पुण्यप्राप्ति होणार नाहीं. पुण्यप्राप्ति जर झाली तरच श्रवणाला श्रवणपण येतें. जसें सांग यज्ञ सिद्ध झाला असतां यज्ञास यज्ञपणा येऊन पुण्यप्राप्तिहि होते, त्याप्रमाणेंच सर्व वेदान्तवाक्यांचें तात्पर्यावधारण समजलें असतां सफल सिद्धि होतात. याकरितां श्रवणाचे ठायीं आदरबुद्धि उत्पन्न होऊन एकाग्रता झाली पाहिजे. ही एकाग्रता जीवन्मुक्तास कशी व्हावी लागते, हें पुढील वचनांवरून लक्षांत येईल:—

दूरे मुंचति वधुमधामिव यः संगाद्भुजंगादिव ।
त्रासं यो विदधाति वेत्ति सदृशं भोगंच रोगंच यः ॥
स्त्रेणे-यस्तृणवत् घृणां प्रकुरुते मित्रेष्वमित्रेष्वपि ।
स्वान्तं यस्य समं समंगलमिहामुत्रापि मर्त्योऽश्नुते ॥ १

—**योगवासिष्ठ**

याचा अर्थ असा कीं—जो पुरुष वैराग्यबलानें सकल बंधु, मित्र ह्यांचा त्याग करितो व पुत्र, वित्त, गृह, स्त्री यांचा संग केवल सर्पसंगाप्रमाणें मानितो, तो ह्या लोकीं व परलोकीं सुख पावतो. सर्प किंवा व्याघ्रादिक यां-

च्या केवल दर्शनानें जसा त्रास येतो, तसाच स्त्री, पुरुष, वित्त इत्यादिकांच्या संगतीचा त्रास जीवन्मुक्त पुरुष मानितो. तसेंच स्रक्चंदनादिक जितके भोग्य आहेत तितके रोग्याप्रमाणें, असा पुरुष समजतो. तो विषयभोगाकरितां उत्कंठा बाळगीत नाहीं. आणि यदाकदाचित् ते जरी प्राप्त झाले तरी ते काकविष्ठेप्रमाणें मानितो. जीवन्मुक्त पुरुष आत्मलाभानें नित्य संतुष्ट असतो, मग तो विषयभोगाकडे कशाला बरें लक्ष देईल? जो पुरुष अमृतपानानें तृप्त झाला तो कांजीचें सेवन कशाला करील? जो नित्य मिष्टान्न भक्षण करितो तो भाताचा कोंडा कशाला खाईल? त्याप्रमाणें जो परमानंदसमुद्रांत निमग्न असतो तो विषयभोगाची इच्छा कधींहि करणार नाहीं, हें उघडच आहे. साधनदशेमध्यें असतांहि मुमुक्षु विषयभोगाचा त्याग करितो, मग जो पूर्ण ज्ञानी झाला तो विषयभोगाचा कंटाळा करितो यांत कांहीं नवल नाहीं. तसेंच जीवन्मुक्त पुरुष मित्राविषयीं किंवा शत्रूविषयीं सारख्याच रीतीनें वागतो. त्याचे ठायीं आपपरभाव मुळींच असत नाहीं. सर्व वस्तु त्यास ब्रह्मरूपानें दिसूं लागतात. असें ज्याचें वर्तन व सर्वत्र सारखें अंतःकरण तो इहलोकीं व परलोकीं परमानंदाचा अनुभव घेतो यांत कांहीं नवल नाहीं. अशा तऱ्हेचे विचार झाल्यावर सदरीं वर्णन केलेली एकाग्रता प्राप्त होऊन श्रवणास श्रवणपण येतें. आणि मनन व निदिध्यासन यांचीं कार्यें योग्य रीतीनें घडतात.

आर्यतत्त्वज्ञानाचा शिरोभाग म्हटला म्हणजे जीवन्मुक्ति हाच होय; याच अवस्थेचें वर्णन विस्तृतपणें एथप-

र्येत झालें. त्यावरून पाहतां भरतखंडांतील योगी लोक ज्ञानाच्या उच्च पायरीपर्यंत कसे पोहोंचले होते हें वाचकांच्या ध्यानांत येईलच. ऐहिकविषयक संपत्ति कितीहि प्राप्त झाली, तथापि शाश्वतसुख मिळण्याची आशा नाहीं, हें तत्त्व भारतीय आर्यलोकांना जितकें पूर्णपणें समजलें होतें तितकें कोणत्याहि परधर्मी लोकांना अवगत झालें नाहीं, असें म्हटलें असतां चालेल. विषयसुख टाकून देऊन आत्मसुखाकडे प्रवृत्ति व्हावी, हा आर्यतत्त्वज्ञानाचा मुख्य उद्देश होय. आत्मसुख म्हणजे देहेंद्रियांचें समाधान करणें नव्हें, हें तत्त्व पक्कें मनांत ठसल्याशिवाय आर्यधर्माची महती कळणें अशक्य आहे.

जीवन्मुक्त अवस्था हीच ज्ञानाची सातवी भूमिका होय. ह्या भुमिकेमध्यें ज्ञानी लोक परमानंदाचा अनुभव घेतात. वास्तविक पाहतां आनंद हें आत्म्याचें मुख्य स्वरूप होय. उपनिषदांमध्ये हें तत्त्व सुरेख रीतीनें प्रतिपादित केलेलें आहे. निर्विकल्प समाधि म्हणून जी म्हणतात तिचा अनुभव जविन्मुक्त पुरुष सर्वदा घेत असतात. जीवन्मुक्ताचें लक्षण पुढील वचनांत उत्कृष्ट दिलें आहे.

हृदयात्संपरित्यज्य सर्व दृश्यं प्रशांतधीः ॥
व्योमसौम्यतरो व्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—ज्या पुरुषानें सर्व प्रकारचे दृश्य पदार्थ, मग ते स्थूल असोत किंवा सूक्ष्म असोत, यांचा मनापासून त्याग केलेला असतो व आत्मबोधाच्या योगानें ज्याच्या बुद्धीची जळजळ नाहींशी झाली आहे व आकाशापेक्षांहि शांत व ज्याचें मन प्रपंचामध्यें कधींहि

व्यग्र होत नाहीं तोच खरा जीवन्मुक्त होय. असा पुरुष कर्मे करो किंवा सर्वदा स्थिर राहो, तथापि तो समाधि-अवस्थेपासून च्युत होत नाहीं. जीवन्मुक्त पुरुषाच्या लक्षणांचा उपसंहार पुढील वचनामध्यें आहे:—

अनात्मन्यात्मधर्बिंध स्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ॥
बंध मोक्षौ न विद्येते नित्यमुक्तस्य चात्मनः ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा आहे कीं—देह, इंद्रियें, पुत्र, मित्र कलत्र इत्यादिक पदार्थ आहेत, ते सर्व अनात्मा होत. फार कशास पाहिजे? श्रुतीमध्यें पुत्र हाच आत्मा असें जें म्हटलें आहे तें देखील वचन व्यावहारिकच समजलें पाहिजे. पुत्र हाच जर आत्मा होऊं लागेल, तर पुत्र मेला असतां नाश झाला पाहिजे; किंवा आपला मृत्यु झाला असतां पुत्राचा नाश अवश्य झाला पाहिजे. परंतु तसें ज्या अर्थी कांहीं घडत नाहीं त्या अर्थी पुत्र आत्मा नव्हे हें सिद्ध होतें. पुत्राच्या ठिकाणीं जें आत्मत्व उत्पन्न होतें तें केवळ आत्मसुखाकरितांच होय. हें पुढील बृहदारण्यक उपनिषदांतील वचनावरून स्पष्ट होईल:—

न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवंति ।
आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवंति ।
न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति ।
आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति ।
न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति ।
आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति ।

—बृहदारण्यक

याचा अर्थ असा आहे कीं—आपल्या सुखाकरितांच इतर सर्व पदार्थ रमणीय वाटतात. पुत्रादिकांच्या योगें-करून आपणांस सुख होतें म्हणूनच सर्व लोक पुत्राची इच्छा करितात. खरोखर पाहतां पुत्राला ज्या गोष्टी आवडतात त्या ठिकाणीं आपली आत्मबुद्धि नसते, तर पुत्रच आत्मसुखाला कारण होतो म्हणून तो आपणांस आवडतो. उदाहरणार्थ, पुत्राला अलंकार घातले असतां त्यापासून त्याला कांहीं सुख होत नाहीं. तथापि पुत्रानें अलंकार घातले असतां आपणांस सुख होतें, म्हणून पुत्राला अलंकारानें आपण लेववितों. तसेंच पुत्राचे आपण चुंबन घेतों, पण तेणेंकरून त्यास सुख न होतां उलट तो रडूं लागतो. या सर्व गोष्टीचा सूक्ष्म विचार पाहतां असें कळून येईल कीं, स्त्रीपुत्रादिक हीं केवळ आपल्या सुखाकरितांच उपकरणें होत. म्हणून त्यांस आत्मा म्हणणें अयोग्य आहे. स्त्रीपुत्रादिक जीं आपलींशीं वाटतात त्याचें मुख्य कारण अहंकार होय. आपण साक्षी निर्विकार असून देहादिक, स्त्री, पुत्र वगैरे पदार्थांस आत्मा असें मानणें हाच बंध होय. देहात्मबुद्धीवांचून दुसरा बंधच नाहीं. देहाच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि बाळगणें ह्यासारखा दुसरा अपराध नाहीं.

देहात्मबुद्धिजं पापं न तद् गोवधकोटिभिः ॥

—**योगवासिष्ठ**

याचा अर्थ असा कीं—आपला देह हाच आत्मा अशी बुद्धि उत्पन्न झाली असतां जें पाप लागतें, तसें कोटिशः गोवध केला असतांहि लागत नाहीं. तेव्हां देहाच्या ठिकाणीं जी आत्मबुद्धि हाच बंध होय. त्याप्रमाणेंच

देहाच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि नसून केवळ आत्म्याच्याच ठिकाणीं आत्मबुद्धि असणें हाच खरा मोक्ष होय. अशा प्रकारचा पुरुष मुक्तच होय व ही स्थिति ज्ञानाची परमावधि होय यांत संशय नाहीं. आत्म्याच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि झाली असतां कृतकृत्यता प्राप्त होते.

वैराग्य, बोध आणि उपरम ह्या तिन्ही गोष्टी जीववन्मुक्तास अवश्य आहेत. ह्या तिन्ही गुणांची जशी जशी पूर्णता होत जाईल, तशी तशी जीवन्मुक्तस्थितीची पूर्णता होत जाते. ब्रह्मलोकाची प्राप्ति झाली असतांहि ती तृणासमान लेखणें ही वैराग्याची परमावधि होय. आत्म्याचे ठिकाणीं आत्मबुद्धि असणें ही बोधाची परमावधि होय. आणि सुषुप्तीमध्यें जसें प्रपंचाचें विस्मरण होतें तसेंच इतर अवस्थांमध्यें होणें ही उपरमाची परमावधि होय. याकरितां ह्या तिन्ही गुणांचें संमेलन होणें फारच अवश्य आहे. ह्या तिन्ही गुणांचें परम सख्य असून तिघेहि एकत्र राहतात. विषयांचे ठायीं दोषदृष्टि झाली म्हणजे वैराग्याचें फल प्राप्त झालें असें समजावें. ब्रह्म सत्य व प्रपंच मिथ्या ही बुद्धि उत्पन्न होणें हें बोधाचें फल होय व या बोधाचें मुख्य कारण श्रवण, मनन, निदिध्यासन इत्यादि होत. स्वस्वरूपाचें ज्ञान होणें व व्यवहाराचा क्षय होणें ही उपरमाची परमावधि होय. ह्या तिन्ही गुणांचें मिश्रण झालें, म्हणजे जीवमुक्तीची प्राप्ति झाली असें समजावें. मोक्ष जो म्हणतात तो कांहीं स्वर्गाच्या वरतीं किंवा पाताळाचे खालीं असत नाहीं. मोक्ष भूतलावर नाहीं. जपतपादिकांत किंवा पंचाग्निसाधनांतहि मोक्ष सांपडत नाहीं. मोक्ष त्रिभुवनांतहि सांपडत नाहीं. व

द्रव्य दिलें असतांहि तो मिळत नाहीं. परंतु सद्गुरुचरणांचा लाभ झाला असतां मोक्ष आयताच प्राप्त होतो. सद्गुरूनीं महावाक्याचा बोध केल्यानंतर सर्व आशांचा क्षय होतो. वासनांचा क्षय झाल्यानंतर मनाचाहि लय होतो व मनोलय झाला असतां मोक्षाची प्राप्ति होते.

वैराग्य, बोध आणि उपरम यांचें परम सख्य असून हे तिघेहि एकत्रच रहातात अशाविषयीं निरूपण झालें. या तीन गुणांविषयीं असा चमत्कार आहे कीं, ते सर्वच सारख्या प्रमाणामध्यें असावे लागतात असें नाहीं. एकादा गुण अधिक असून बाकीचे गुण न्यून असले तरी चालतात. इतकेंच कीं, एक मुळींच नसून बाकीचे दोन असणें अवश्य आहे. सत्त्व, रज, आणि तम या तिन्ही गुणांस हाच नियम लागू पडतो, म्हणजे हे तिन्ही गुण प्रत्येक प्राण्याच्या ठायीं असतात; तथापि एकादा गुण अधिक असून बाकीचे न्यून असूं शकतात. परंतु या तिन्हीपैकीं एकादा मुळींच नसणें हें मात्र संभवत नाहीं. वैराग्य, बोध आणि उपरम यांचें यौगपद्य अशाच तऱ्हेचें आहे. दृढवैराग्य जर मुळींच नाहीं, तर बोध कधींहि उपजणार नाहीं; आणि बोधाशिवाय उपरमाची उत्पत्ति कधींहि होत नाहीं; याकरितां यांची व्याप्ति अशा रीतीची आहे कीं, एक बोध असेल तर वैराग्य आणि उपरम यांचा अभाव घडणेंच नाहीं.

वरील एकंदर विवेचनावरून देहात्मबुद्धि हेंच बंधन व त्या बुद्धीचा नाश तोच मोक्ष होय, ह्या सिद्धांताची प्रतीति होते. देहबुद्धिबंधन सद्गुरूच्या कृपेनें निःशेष तुटून गेलें म्हणजे त्यालाच मोक्ष असें म्हणतात; व या

मोक्षाचा अधिकारी जीवन्मुक्त पुरुषच होय. देहात्मबुद्धि नष्ट होणें ह्या पायावर सर्व वेदान्तशास्त्र रचिलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. एके प्रसंगीं एका योग्यानें आपल्या शिष्यवर्गास केलेला उपदेश एथें निवेदन करणें उचित आहे. त्या योगीमहाराजानीं

को मूर्खः ?

या प्रश्नाचा विचार चालविला व अनेक प्रकारच्या तर्कांचें खंडन करून

देहोऽहं इति यो वदति स मूर्खः ।

ह्या सर्वमान्य मताची सिद्धता करून दाखविली. ह्या बुद्धीचा नाश जीवन्मुक्ताच्या अंतःकरणांत सर्वदा जागृत असतो. किंबहुना हा जीवन्मुक्ताचा महिमाच समजला पाहिजे. नित्यमुक्त जो परमात्मा त्याचे ठायीं लीन होणारा जो जीवन्मुक्त पुरुष, तो आत्माराम होऊन स्वस्वरूपाशीं खेळत असतो.

आत्मक्रीड आत्मरतिः ।

—मुंडक

अशा प्रकारचें जीवन्मुक्ताचें स्वरूप श्रुतीमध्यें पदोपदीं वर्णिलेलें दृष्टीस पडतें. आत्म्याशींच खेळत राहणें म्हणजे आत्म्याचें अद्वितीयत्व व स्वप्रकाशत्व यास साधक श्रुतिवचनांचें प्राबल्य व बाधक श्रुतिवचनांचें दौर्बल्य स्थापित करणें होय असें श्रीमद्विद्यारण्य स्वामीनीं उपनिषद्व्याख्येमध्यें प्रतिपादन केलें आहे. अशा रीतीनें योगी आत्माराम झाला म्हणजे देहात्मबुद्धीची वार्ताहि तेथें संभवत नाहीं. मग देहात्मबुद्धीचा बंध किंवा मोक्ष हें ज्ञान जीवन्मुक्तास होतच नाहीं. जो पुरुष बंध किंवा

मोक्ष यांपैकीं एकासहि जाणत नाहीं, तोच नित्यमुक्त समजावा.

जीवन्मुक्ति प्रकरणाचे उपसंहारार्थ पुढील वचन श्रीमद्वसिष्ठानीं दिलें आहेः—

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ॥
संपन्ना चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ १

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—दृश्य म्हणून जेवढें तें मिथ्या होय, अशा प्रकारच्या ज्ञानानें जेव्हां मन दृश्यविहीन होतें, तेव्हां परमसुखाची प्राप्ति होते, व मोक्षस्थिति अखंड बाणली जाते. वरील वचनांतील निवृति शद्बाचा अर्थ निरतिशय सुख असा करावयाचा. दृश्य पदार्थ मनांतून झाडून टाकणें या अर्थीं दृश्यमार्जन हा शद्ब योजिला आहे. दृश्य शद्बहि फार व्यापक आहे. म्हणजे केवळ चक्षुरिंद्रियानें ज्याचें प्रत्यक्षज्ञान होतें तेवढेंच दृश्य असें न समजतां कोणत्याहि इंद्रियानें व मनानें ज्या ज्या पदार्थाचें प्रत्यक्ष ज्ञान होतें, तें दृश्य असें जाणावें व हें दृश्य मिथ्याभूत असून दुःखरूप आहे, ह्याकरितां तें मनांतून नाहींसें केलें असतां परमानंदाची प्राप्ति होते. ह्या परमानंदास निर्वाण अशी योगशास्त्रांत संज्ञा आहे, व त्याचें विशेष निरूपण पुढील प्रकरणांत होईलच. मनांतून कोणत्याहि प्रकारचें दृश्य नाहींसें करण्यास मुख्य साधन म्हटलें म्हणजे महावाक्य होय. तत्पद व त्वंपद ह्यांचें संशोधन गुरुमुखानें करून घेऊन तर्कशास्त्ररीत्या अखिल पदार्थांचें परिज्ञान झाल्यानंतर दृश्याचीं बाधा नाहींशी होते. वर सांगितलेली जी निर्वाण-

स्थिति तिचा अनुभव घेण्याचा प्रयत्न केला असतां दृश्याचें कवाड आडवें येतें. तेव्हां त्या दृश्याचा क्षय झाला म्हणजे निवृत्तिक स्थिति आपोआप बनते.

या जगांत सुख म्हणून जें म्हणतात तें आत्मसुखच होय. विषयभोगामुळें जरी सुख प्राप्त झालें, तरी तें आत्मसुखच होय. विषयभोगामध्यें व शुद्ध आत्मसुखामध्यें भेद इतकाच कीं, विषयभोगामध्यें सुख दृश्य विषयाशीं संलग्न झालेलें असतें, आणि म्हणूनच तें फार मर्यादित असतें. परंतु दृश्याचा नाश झाला असतां अपरिमित सुख प्राप्त होतें. जेथें कोणत्याहि दृश्याचें स्फुरण होत नाहीं तेथें अर्थातच द्वैत विरून जातें. मग अद्वैतसुखाची स्फूर्ति होऊन परमानंदाची प्राप्ति होते. अशा प्रकारचा आमंद प्राप्त होण्यास सद्गुरुकृपाच पाहिजे. निर्विकल्प समाधि जी म्हणतात ती हीच. ह्यापेक्षां वरची पायरी कोणतीहि रहात नाहीं. ज्ञानाची सातवी भूमिका म्हणतात ती हीच. याच अवस्थेस निर्वाण असें म्हणतात; व जीवन्मुक्त पुरुष याच अवस्थेचा नेहमीं अनुभव घेव असतो.

आर्यतत्त्वज्ञानांत अत्यंत श्रेष्ठ मानिलेली जी जीवन्मुक्ति तिचें वर्णन एथवर झालें. ही मुक्ति मिळण्यास देहपाताची आवश्यकता मुळींच नाहीं. या परमसखाचा सोहळा याच देहांत याच डोळ्यांनीं भोगितां येतो. हा सुखसोहळा दूर दिगंतामध्यें नाहीं, किंवा पाताळाखालींहि नाहीं. याच जन्मीं, याच लोकीं, सिद्धपुरुषास त्याचा अनुभव येतो.

सर्वाशासंक्षये चेतः क्षयो मोक्ष इहेष्यते ॥

—योगवासिष्ठ

याचा अर्थ असा कीं—सर्व प्रकारच्या आशांचा नाश झाला असतां चित्ताचाहि क्षय होतो, व याच लोकीं मोक्षप्राप्ति होते. वायुनिरोध करून जे मनाचा निरोध करितात ते सुषुप्तीप्रमाणेंच मूर्छनावस्थेंत पडून राहतात. तेथें विवेकादि संपत्ति नसते. वायुधारण करून जी मूर्छना येते ती नष्ट झाल्यानंतर मन फिरून पहिल्यासारखेंच संकल्प करण्यास तयार होतें. चित्त सावध झाल्यावर विश्वलहरी पूर्वींप्रमाणेंच भासमान् होते. यास उत्कृष्ट दृष्टांत म्हटला म्हणजे लहान बालकांचा होय. खेळांत लहान मुलें दिवस असतांहि रात्र झाली असें मानून झोंप घेतात व लागलींच निजून उठतात. दिवसासच रात्र झाली असें म्हणून डोळे मिटून जेव्हां मुलें निजतात तेव्हां क्षणभर त्यांस दृश्याची बाधा होत नाहीं. परंतु तेवढ्यानें त्यांचें काय समाधान होणार ? खोटे संकल्प करून डोळे झांकले व आपणच उघडले तर त्यापासून काय फळ होणार बरें ? त्याप्रमाणें वायुनिरोधाच्या योगानें मनाचाहि निरोध किंचित्काल जरी केला, तरी त्यापासून कांहीं लाभ नाहीं. सुषुप्तिकालीं मनोनिग्रह आपोआपच होतो व वासनांचा लय होतो. पण तेवढ्यानें मुक्ति प्राप्त होईल काय ? अशा रीतीनें जर मुक्ति मिळेल तर सर्व लोक अहोरात्र निजून राहतील. हें जें अहोरात्र निजून राहणें त्यासारखेंच वायुनिरोध करून चित्ताला निग्रह करणें होय. अशा रीतीनें राजयोगाचें प्राबल्य सिद्ध होतें. राजयोगाच्या रीतीनें ज्ञान संपादन करून वासनेचा क्षय केला असतां मनाचा क्षय आपोआप होतो. मनाचा जो क्षय तोच मोक्ष होय.

आणि पूर्वीं वर्णिल्याप्रमाणें त्या मोक्षाचा अनुभव या देहींच घडतो.

मोक्षाचें लक्षण थोडक्यांत समजून घ्यावयाचें असेल तर तें असें जाणावें, कीं, देहाच्या ठिकाणीं आत्मपण जें सर्व जगांत दिसून येतें तेंच आत्मपण आत्म्याचे ठायीं बाणणें हाच **मोक्ष** होय. या जगांत प्रत्येकाची आत्मबुद्धि आत्म्यावर जर दृढ बसेल, तर मग त्या आनंदास पारावरच नाहीं. पण जगाची स्थिति उलट असते. देहादि जितके अनात्म पदार्थ आहेत, त्यांचे ठायीं आत्मबुद्धि दिसून येते. सर्व जगाची रीत अशी आहे कीं, अनुकूल पदार्थांचें ग्रहण करावें व प्रतिकूलाचा त्याग करावा. अनुकूल असे जे स्रक्-चंदन-वनितादि पदार्थ ते भेटले असतां सुखोत्पत्ति होते; व प्रतिकूल जे व्याघ्र, सर्प, विष इत्यादि पदार्थ त्यांपासून दुखोत्पत्ति होते. ह्या दोन्ही अवस्था टाकून राहिलें असतां आत्म्याच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि बाणते. गुरुकृपा झाली असतां ह्या अवस्थेचा अनुभव याच देहांत येतो. मात्र देहाच्या ठिकाणीं आत्मबुद्धि होतां उपयोगी नाहीं.

प्रकरण पंधरावें

निर्वाण

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।

—कठोपनिषद्

जीवन्मुक्ति प्रकरण संपल्यानंतर वास्तविक पाहतां

पुढें निरूपण करण्यासारखें कांहीं रहात नाहीं. सर्व ग्रंथ सिद्ध होऊन पुढें रचना करण्याचें कामच उरत नाहीं. कारण एथवर ग्रंथाची जी रचना झाली आहे, ती अशा प्रकारची आहे कीं, पायरी पायरीनें संपूर्ण ज्ञान करतलमलकवत् होऊन जातें. ती रचना अशी कीं, प्रथम सर्व ज्ञानाची मूलभूमिका जें वैराग्य त्याविषयीं निरूपण झालें. वैराग्याच्या योगानें सर्व विषय तुच्छ वाटतात, परंतु देहादि प्रपंच जर यथार्थ भासूं लागले, तर वैराग्य कधींहि उपजत नाहीं म्हणून जगन्मिथ्यात्व प्रकरणाचें निरूपण झालें. जगन्मिथ्यात्वपूर्वक वैराग्यस्थिति बाणण्यास वासनाक्षय आणि मनोनाश हीं अंतरंग साधनें होत. ह्या साधनांचा उपयोग केल्याबरोबर स्वप्रकाश जो आत्मा त्याचें परोक्षज्ञान होतें. ही सर्व श्रवणाची संपत्ति होय. यावर मनन अवश्य झालें पाहिजे. मननानंतर निदिध्यासन घडलें पाहिजे; याकरितां, आत्ममनन, शुद्धनिरूपण व आत्मार्चन ह्यांचें निरूपण झालें. यानंतर आत्म्याचें लक्षण पूर्ण समजण्यासाठीं आत्मनिरूपण हें प्रकरण सिद्ध झालें. अशा रीतीची साधनसंपत्ति सिद्ध झाली असतां जीवन्मुक्तावस्था आपोआप प्राप्त होते. आह्मीं त्या अवस्थेचीं लक्षणें मागील प्रकरणांत विस्तृतपणें प्रतिपादिलींच आहेत. ह्या लक्षणांचें परिज्ञान होऊन त्याचा अनुभव घडला असतां परमानंद प्राप्त होतो.

अशा रीतीनें परमसुखाचा मार्ग जरी समजला, तथापि सद्गुरुकृपेवांचून ब्रह्मज्ञान प्राप्त होत नाहीं. ज्याप्रमाणें आपल्या गळ्यांतच मणि असून त्याचा विसर पडून इकडे तिकडे एकादा मनुष्य शोधूं लागतो, त्याप्र-

माणें सद्गुरुकृपेशिवाय साधकाची स्थिति होते. स्वप्रकाश असा जो आत्मा, त्याचें ज्ञान नसलें म्हणजे मनुष्य अ-गदीं भांबावून जातो आणि देव देव करीत अनेक तीर्थें, पर्वत-गुहा इत्यादि स्थळीं भटकत फिरतो. ईश्वरप्राप्ती-साठीं साधक दाही दिशा हिंडतो, परंतु त्यास कांहीं देव भेटत नाहीं. याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, आपल्या देहांतच देव आहे हें त्यास कळत नाहीं. ज्या आत्म्या-च्या प्रेरणेनें गिरिगव्हरादिक निबिड स्थानें पाहण्याची इच्छा साधकास होते, त्या देवास तो जाणत नाहीं. ज्याच्या प्रेरणेनें आपली हालचाल होते व मुखांतून श-ब्द बाहेर उमटतात, त्याचें ज्ञान साधकास नसतें. फार कशास पाहिजे? या अखिल भूतलावर जितकीं म्हणून देवांचीं व देवींचीं स्थानें आहेत, त्या सर्वांचे ठायीं दे-वत्व ज्याचेमुळें स्थापित होतें, त्याचें अज्ञान नष्ट झालेलें नसतें. परंतु हें सर्व अज्ञान एका सद्गुरूच्या कृपेनें क्षय पावतें. सद्गुरूच्या बोधानें अपरोक्ष साक्षात्कार होऊं लागतो; आणि सर्वत्र आनंदच पसरलेला आहे असा अनुभव येतो.

ही स्थिति प्राप्त होण्यास जे जे उपाय पूर्व निबंधांत सांगितले, त्या सर्वांस मनोनिग्रहाची अत्यंत अवश्यकता आहे. योगाभ्यास साध्य होण्यास मनोलय होणें अवश्य असून तो मनोनिग्रह तर फारच कठिण आहे. ह्यावि-षयीं भगवद्गीतेंत पुढील वचन आहे:—

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं ॥
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ॥ १

याचा अर्थ असा कीं—मन इतकें चंचल आहे कीं, त्याचा

निग्रह करणें हें वाऱ्याची मोट बांधण्याप्रमाणें आहे. मनोनिग्रहाकरितां सर्व लोक जन्मापासून मरेपर्यंत एकसारखे कष्ट करीत असतात. तेव्हां हा उपाय जर इतका कठिण आहे, तर त्यांवाचून जीवनन्मुक्तावस्था साध्य होईल कीं नाहीं, किंवा अपरोक्ष साक्षात्कार होईल कीं नाहीं, या शंकेचा निर्णय चालू जें निर्वाण प्रकरण त्यांत केला आहे. या प्रकरणांतील विचारसरणी व ठरविलेले सिद्धान्त फारच मनोरंजक असून सर्व जगास फारच उपकारक आहेत. योगाभ्यासाची खटपट होणें दुर्लभ, अशा समजुतीवर अनेक लोक परमार्थाचा मार्गच टाकून देतात. म्हणून अशा लोकांसाठीं श्री वसिष्ठानीं ह्या प्रकरणांत सहजावस्थेचें निरूपण फारच मनोवेधकरीतीनें केलें आहे. सहजावस्था म्हणजे काय, सहजावस्था बाणली असतां काय चिन्हें होतात, व सहजावस्था प्राप्त झालेला मनुष्य व्यवहारांत कसा वागतो, इत्यादि चमत्कृतिजनक विषय या प्रकरणांत वर्णिले आहेत.

ही सहजस्थिति प्राप्त होण्यास प्राणायाम, आसन, मनोलय, वासनाक्षय, यांची गरज नाहीं. प्राणायाम इत्यादि जर ज्ञानपूर्वक केले जातील, तर जीवन्मुक्तावस्था सहज प्राप्त होईल. परंतु ज्ञानाचे साहाय्याशिवाय जो मन, वासना इत्यादिकांचा क्षय, त्याचे योगानें प्रपंचाचा लय होतो ही गोष्ट खरी आहे, तरी मुख्य अनुभवाची खूण पटत नाहीं. बहुरूपी देखील मनाचा लय करितो व पुष्कळ वेळ तटस्थ राहतो; परंतु त्याच्या समाधीचें व्युत्थान झाल्याबरोबर 'राजा, लवकर बक्षीस दे' असें म्हणतो. खरोखर पाहतां तो दीर्घकालपर्यंत मन व प्राण

यांचें अकर्षण करून राहतो; तथापि त्यामुळें त्याचें अज्ञान नष्ट होतें काय? यावरून असें सिद्ध होतें कीं, वास्तविक ज्ञान असल्याशिवाय केवळ वासनादि क्षय करून अज्ञानाचा क्षय होत नाहीं. केवळ वायुनिरोधानें मनाचा लय करणें ह्याची योग्यता, सुषुप्ति, मूर्छना, लय इत्यादि अवस्थांमध्यें जी स्थिति होते त्याहून अधिक नाहीं. याकरितां अज्ञानाचा नाश होण्याचें मुख्य साधन म्हटलें म्हणजे आत्मज्ञानच होय. सविलास अशी जी अविद्या हिचा नाश ज्यामुळें होतो तें आत्मज्ञानच होय. याकरितां मोक्षार्थी जे साधक असतील, त्यांनीं आत्मज्ञान करून घेण्याचा प्रयत्न अवश्य करावा. सद्गुरुमुखांतून होणारें महावाक्याचें विवरण साधकांनीं ऐकावें व तद्विषयीं मनन, निदिध्यासन इत्यादि प्रकार केले असतां आत्मज्ञान तत्काळ होतें. आत्मा स्वप्रकाश असून देव आहे हें तत्व जाणतांच प्रपंचाचा लय होतो व मोक्षश्री सिद्ध होते. अशाविषयीं श्रुतिवचन आहेतः—

तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति । नान्यः पंथा अयनाय विद्यते ।

—**श्वेताश्वतर**

या वचनांतील अतिमृत्यु ह्याचा अर्थ मोक्ष असा आहे. आत्मज्ञान झालें असतां मोक्षप्राप्ति होते. आत्मज्ञानाशिवाय मोक्षप्राप्तीस दुसरा मार्ग नाहीं असा या वरील श्रुतीचा अर्थ आहे. या वचनामध्यें 'मृत्यु' हें केवळ उपलक्षण समजून त्यामध्यें जन्माचाहि अंतर्भाव करावा लागतो.

काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् ।

या वचनाचा शब्दशः अर्थ करूं लागलें असतां 'कावळ्यापासून दह्याचें रक्षण करावें' असा होतो. पण

याचा अर्थ एवढाच समजावयाचा कीं काय? कावळ्याकडून दहीं खाववूं देऊं नये तर मांजराकडून खाववूं देववावें काय? याकरितां मरण या शब्दामध्यें जन्म या शब्दाचाहि अंतर्भाव होतो हें सिद्ध झालें.

सहजस्थिति प्राप्त होण्यास ब्रह्मवेत्ता होणें अवश्य आहे. शुद्धब्रह्माचें ज्ञान झालें असतां इतर साधनांचा अवलंब करणें व्यर्थ क्लेश होय, याविषयीं प्रमाणभूत श्रुति पुढील होय:—

ब्रह्मविदाप्नोति परम्। —**तैत्तिरीयारण्यक**

या वचनाचा अर्थ असा आहे कीं, शुद्धब्रह्माचें ज्ञान झालें असतां मोक्षाची प्राप्ति होते.

ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति। —**बृहदारण्यक**

हें श्रुतिवचन फारच महत्त्वाचें आहे. याचा अर्थ असा कीं ब्रह्मवेत्ता पुरुष ब्रह्मरूपीच होतो. अशा प्रकारचें ब्रह्मज्ञान झालें असतां ज्ञानधारा करण्याचें कारण नाहीं. ज्यास आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान झालें आहे, त्यास निरंतर मनोजयार्थ यत्न करणें नलगे. उघडच आहे कीं, विधियुक्त व्रतबंधानें जो ब्राह्मण झाला, त्यास 'मी ब्राह्मण, मी ब्राह्मण' असें अनुसंधान अहोरात्र करण्याची अवश्यकता नाहीं. कारण एकदां व्रतबंध झाला म्हणजे ब्राह्मणत्वाची वज्रमिठीच पडते. हें ब्राह्मणत्व अशा रीतीनें जडतें कीं, तें टाकून देईन म्हटलें तर टाकणें अशक्य आहे. ही जी ब्राह्मणात्वाची स्थिति, तीच आत्मत्वाची होय. 'आत्मा म्हणजे काय?' हें समजल्याबरोबर ब्राह्मभाव बनून जातो; मग ज्ञानधारा करण्याचें मुळींच कारण पडत नाहीं.

तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति। —**श्वेताश्वतर**

या वचनांतील ' एव ' या पदानें इतर साधनांचा जसा निषेध केला आहे, तसाच ज्ञानधारेचाहि केला आहे असें समजावें.

सहजस्थिति म्हणजे अपरोक्ष साक्षात्कार होय. हा साक्षात्कार होण्यास जें ज्ञान अवश्य पाहिजे, तें असंभावना व विपरीत भावना याविरहित असलें पाहिजे. एकदा रज्जु आहे अशी खात्री झाली असतां मग तेथें सर्पभान कधींही होणार नाहीं. रज्जूचें असंदिग्धज्ञान झालें असतां भयकंपादिकाचें पूर्ण भस्म होऊन जातें. अपरोक्ष साक्षात्काराचीहि अशीच गोष्ट आहे. साक्षात्कार झाल्याबरोबर विश्वरूपी स्वप्न कधींहि खरें वाटणार नाहीं. ज्याप्रमाणें जागा झालेला मनुष्य स्वप्नांतील अनुभव कधींहि खरे मानीत नाहीं, त्याप्रमाणें साक्षात्कार झालेल्या पुरुषास विश्वप्रतीति असत्य वाटते. हा साक्षात्कार म्हणजे आत्म्याची पक्की ओळख होय. जीवन्मुक्ताची स्थिति म्हणतात ती हीच. ही स्थिति बाणण्यासाठीं सर्वदा तटस्थवृत्तीचा अवलंब केला पाहिजे असें नाहीं. कोणत्याहि वर्णाश्रमांत असतां या स्थितीचा अनुभव होऊं शकतो. जनक राजा ब्रह्मवेत्ता असून त्यानें राज्यसंपत्तिहि भोगिली होती. वसिष्ठानीं गृहस्थाश्रम पत्करिला होता. तुळाधार हा तर वाणी होता. तेव्हां योगी लोक सहजस्थितीमध्यें राहून सर्व प्रकारचे व्यवहार चालवितात. परंतु बाह्य दृष्टीनें जरी ते व्यवहारांत गुंतलेले दिसले, तरी कर्तृत्व आणि भोक्तृत्व त्यांना असत नाहीं.

सहजस्थिति बाणली असतां अष्टांगयोगाचें कारण राहत नाहीं, व मनोनाश, वासनाक्षय इत्यादिकांचा यत्न

करण्याचीहि आवश्यकता नाहीं. सहजस्थितीमध्यें असतां उघड्या डोळ्यांनींच समाधिसुखाचा अनुभव येतो. कोणताहि व्यापार करीत असतां साधुपुरुषास ब्रह्मानंद होत असतो. सर्व वस्तु ब्रह्ममय आहेत अशी मनाची स्थिति झाली असतां तेथें संकल्प कशाकरितां उठतील? जेव्हां सर्व भूगोल, सर्व खगोल, सर्व देव ब्रह्मरूपी होऊन गेले; सर्व जगांतील शुद्ध व अशुद्ध वस्तु व जितक्या म्हणून बऱ्या-वाईट वस्तु आहेत, तितक्या सर्व ब्रह्मरूपी दिसूं लागल्या; तेव्हां आपल्या देहाचेंहि भान रहात नाहीं. मग कल्पिता व कल्पना हे उरत नाहींत. ह्या स्थितीस **निर्विकल्प स्थिति** म्हणतात. योगी सर्वदा ह्या स्थितीमध्यें असतात. योगी लोक इंद्रियांचें नियमन करोत किंवा न करोत, त्यांची ब्रह्मस्थिति मुळींच ढळत नाहीं. उघडच आहे कीं, दहीं घुसळून एकदां लोणी निघालें म्हणजे तें फिरून ताकांत घातलें असतां त्याशीं संमेलन पावत नाहीं. त्याप्रमाणें ज्याचें मन एकदां प्रपंचांतून निघालें, तो प्रपंचांत जरी असला तरी त्याचें चित्त प्रपंचांत फिरून गुंतत नाहीं. उंसाचा रस काढून तो नानाप्रकारांनीं गाळून त्याची साखर बनवितात, पण फिरून त्या साखरेचा ऊंस करण्याचें मनांत आणणें मूर्खपण होय. त्याप्रमाणें सद्गुरुप्रसादानें देहादिक प्रपंचाचें खरें स्वरूप कळल्यानंतर जो स्वतः ब्रह्मरूपी झाला, त्याला प्रपंचांत असतांहि देहपण पावत नाहीं. दुधाचें मंथन करून घृत निघालें असतां फिरून त्याचें दूध करूं म्हटलें तर जसें अशक्य आहे, त्याप्रमाणेंच ज्याला म्हणून एकदां परमार्थज्ञान झालें, तो कांहीं झालें तरी अ-

ज्ञानी होणार नाहीं. प्रपंचांत ज्ञानी प्रपंचरूप होत नाहीं किंवा समाधींत असतां त्याच्या स्थितींत बदल होत नाहीं. एकादें बहुमोल रत्न नानावेष्टनांनीं बांधून ठेविलें असतां त्याचा रत्नपणा अधिक होत नाहीं, किंवा तें र-त्न धुळींत पडलें असतां त्याचा रत्नपणा कमी होत नाहीं, तसेंच निर्विकल्प समाधीचा अनुभव योगी घेवो, किंवा सविकल्प समाधीचा अनुभव घेवो, दोन्ही समाधींत त्याला लाभहानि सारखीच होते.

श्रीमद्भागवतामध्यें. योग्याची स्थिति कशी असते एतद्विषयक निरूपण चाललें असतां श्रीकृष्णानीं उद्ध-वास असें सांगितलें कीं, इंद्रियें नियमित असोत किंवा नसोत, साधुपुरुषाची स्थिति कालत्रयीं ढळत नाहीं. या-विषयीं पुढील वचन आढळतें:—

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणोभवेन्मत्सुविविक्त–धाम्नः ॥
विक्षिप्यमाणैरुत किंनु दूषणम् घनैरुपेतैर्विगतेरवेः किम् ॥ १

—श्रीमद्भागवत

या वचनाचा अर्थ असा कीं—ईश्वरस्वरूपाचा ज्या-ला अपरोक्ष साक्षात्कार घडला आहे, आणि ज्या पुरु-षास असंभावनादिकांचा मळ कधींहि जडत नाहीं, त्यानें इंद्रियें नियमिलीं किंवा न नियमिलीं, कांहीं झालें तरी त्यास फलप्राप्ति एकच होणार. त्रिगुणात्मक जीं इंद्रियें, तीं आपआपले व्यवहार करीत असतां सत्पुरुष ब्रह्मपदापा-सून खालीं येत नाहीं. सत्पुरुषाचे ठिकाणीं काम, क्रोध इत्यादि लहरी क्षणमात्र जरी दिसल्या तरी ब्रह्मस्फूर्तीनें त्या लागलींच बाधित होतात. यास उत्कृष्ट दृष्टांत म्ह-टला म्हणजे मेघांनीं व्यापलेल्या सूर्याचा होय. ढगांनीं

सूर्य आच्छादून गेला तरी त्याचें सूर्यपण जात नाहीं, किंवा त्याचा प्रकाशहि कमी होत नाहीं. मेघांच्या आच्छादनानें केवळ लोकांच्या दृष्टीला मात्र प्रतिबंध होतो, परंतु सूर्य प्रकाशमान् जशाचा तसाच असतो. अभ्रें येतात व जातात, परंतु सूर्य जशाचा तसाच तेजोमूर्ति राहतो. त्याप्रमाणें आत्मवेत्ता जो पुरुष आहे तो केवळ साक्षिस्वरूपाचा अनुभव घेतो, म्हणून गुणवृत्यादिकांच्या योगानें त्याचें खरें स्वरूप पालटत नाहीं.

अखिल जगामध्यें अत्यंत प्रकाशमान् जे सूर्यचंद्रादि पदार्थ त्या सर्वांस प्रकाश देणारा जो आत्मा त्याचें आवरण कशानेंहि होत नाहीं. श्रुतीमध्यें असें वर्णन आहे कीं चंद्र, सूर्य, तारा, अग्नि व विद्युल्लता इत्यादिकांस आत्म्यापासून प्रकाश प्राप्त होतो; कारण नेत्रादिकांनीं रूपाचें ज्ञान होतें खरें, परंतु सूर्यचंद्र इत्यादिकांचा प्रकाश नसेल तर नेत्रादिकांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. सूर्यकांत मण्यापासून तेज उत्पन्न होतें, किंवा आरशामध्यें आपलें रूप दिसतें, परंतु हे परिणाम सूर्यप्रकाशाचे अभावीं कधींहि घडणार नाहींत. चंद्रकांत मण्यास जो पाझर सुटतो तो चंद्राच्या तेजाचें फल होय. त्याप्रमाणेंच प्रकाशमान् पदार्थांस प्रकाश देणारा आत्माच होय. आत्म्याचा प्रकाश कोणत्याच गोष्टीनें कमी होत नाहीं. तस्मात् ब्रह्मवेत्ता जो पुरुष, त्याचीं इन्द्रियें समाहित असोत किंवा नसोत स्वस्वरूपापासून त्याची च्युति कधींहि होत नाहीं हें सूर्यदृष्टांतावरून सिद्ध झालें. आतां आकाशदृष्टांतानें आत्मा असंग असून त्याला कशाचाहि मळ लागत नाहीं. कितीहि वारा सुटला तरी गगन शो

पून जात नाहीं, थंडीनें काकडून जात नाहीं, पर्जन्यानें ओलें होत नाहीं, किंवा उष्णानें करपून जात नाहीं. सहाहि ऋतु येतात व जातात परंतु गगन जसेंचें तसेंच अलिप्त राहतें; यावरून पाहतां आकाशास कशाचाहि संग बाधूं शकत नाहीं. हीच गोष्ट आत्म्याची होय. आत्मा शुद्धबुद्ध निर्विकार असून त्यास सत्त्व, रज, तम इत्यादिकांच्या संगानें विकृति घडत नाहीं. मी देह आहें असा भाव झाला असतां सत्त्व, रज, तम या वृत्ति ग्रासून टाकितात; परंतु मी ब्रह्म आहें अशी भावना होतांच त्या वृत्तींचा लय होतो.

देह असून त्याविषयीं भान नसणें हें सहजस्थितीचें मूलतत्त्व होय. देहाभिमान याचेंच रूपांतर अहंकार होय. व्यतिरेक न्यायानें पाहतां देहाभिमान नष्ट झाला कीं अहंकार नष्ट झालाच म्हणून समजावें. हा अभिमान दोन प्रकारचा आहे: सामान्य आणि विशेष. ' मी मी ' असें म्हणणारा प्रत्येक जीवमात्रांत कोणी तरी असतो, हाच सामान्य अभिमान होय. व ' मीं अमुक काम केलें ' ' मीं पुन्हां अमुक काम करणार ' अशी हांव बाळगणारें जें जीवमात्रांतील तत्त्व तोच सामान्य अभिमान जाणावा. त्रिगुणवृत्तींमध्यें बहुतकरून हा अभिमान प्रादुर्भूत होतो. या अभिमानाचें स्वरूप श्रीमद्भगवद्गीतेंतील पुढील वचनांत निर्दिष्ट केलें आहे:—

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखी ॥ २

--भगवद्गीता

या वचनाचा अर्थ असा कीं—ही वस्तु मी आज संपादन केली, उद्यां अमुक मनोरथ सिद्धीस नेणार, आज मजपाशीं इतकें धन आहे, कांहीं कालानें हेंच धन वृद्धि पावून अमुक होईल, आज मीं ह्या शत्रूचा नाश केला, उद्यां दुसऱ्याचा नाश करीन, माझ्यासारखा श्रीमंत कोण आहे? माझ्यासारखे भोग कोणास भोगावयास सांपडतात? इत्यादि विचार केवळ अहंकाराचीं प्रतीकें होत. आसुर स्वभावाचे जे लोक, त्यांच्यामध्यें अहंकार अत्यंत प्रबळ असतो. व्यतिरेकन्यायानें पाहतां आसुरवृत्ति जसजशी नष्ट होत जाईल, तसतसा अहंकारहि नष्ट होईल.

एवढा वेळ सामान्य अभिमानाचें वर्णन झालें; आतां विशेष अभिमानाचें स्पष्टीकरण करावयाचें. मी ब्राह्मण, मी क्षत्रिय, मी वैश्य, इत्यादि प्रकारची जी भावना ती विशेष अभिमानाची दर्शक होय. मी गृहस्थ, मी यति, मी भिक्षुक, मी उदमी, मी गोमान् इत्यादि प्रकारची जी भावना, तोहि विशेष अभिमान जाणावा. सामान्य व विशेष अभिमानाचें स्वरूप नीट समजणें फारच अवश्य आहे.

कारण, सर्व विश्व या अभिमानाचे योगानें कळासून गेलें आहे. आपण असें पाहतों कीं, सृष्टींतील सर्व व्यवहार अहंकाराच्याच प्रेरणेनें घडून येतात. ह्या दोन्ही प्रकारचा अभिमान ज्याचा नष्ट झाला त्याची बुद्धि कर्तेपणाला शिवत देखील नाहीं. पापपुण्याचा लेप अशा पुरुषाला कधींहि घडत नाहीं. उघडच आहे कीं जो पुरुष कोणत्याहि कर्माचा कर्ता होईल, तोच पुरुष पापपुण्याचा अधिकारी होईल. जो अहंकारानें गर्क असेल

त्याचीच बुद्धि कर्तेपणाला चिटकून राहील. कर्तृत्व व भोक्तृत्व या भावना ब्रह्मनिष्ठामध्यें राहतच नाहींत. कर्में हातून घडोत किंवा न घडोत, ब्रह्मनिष्ठाची स्थिति बदलत नाहीं. याविषयीं श्रुति आहे:—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ।
न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् ।

—तैत्तिरीय ब्राह्मण

या वचनाचा अर्थ असा कीं—ब्राह्मणाचा ज्ञानमहिमा असा विलक्षण आहे कीं त्यानें कर्में केलीं असतांहि तो महिमा वाढत नाहीं; किंवा त्याचे हातून कर्में घडलीं नाहींत तरी कर्में करून ब्राह्मण काय अधिक होणार आहे ? किंवा कर्में न करून त्यास काय कमीपणा येणार आहे बरें ? कोणत्याहि स्थितींत असतां तो जसाचा तसाच असतो. कारण त्याचा अहंभावच नष्ट झालेला असतो. या ठिकाणीं ब्राह्मण म्हणजे जातीनें किंवा वेषानें जे ब्राह्मण ते नव्हत. ब्राह्मण जातीस विहित कर्में करणारे व केवळ वेषधारी हे सामान्य ब्राह्मण होत. परंतु वरील श्रुतिवचनांत निर्दिष्ट केलेले ते हे ब्राह्मण नव्हत. त्या वचनांतील ब्राह्मण शब्दाचा अर्थ सुरेश्वराचार्यांनीं वार्तिकांत स्पष्ट केला आहे तो असा:—

यस्त्वक्षरपरिज्ञानान्मृत्योर्मृत्युः प्रमीयते ॥
स एव ब्राह्मणो न्यानो जगत्यध्यवसीयताम् ॥ १

—वार्तिक

या वचनाचा अर्थ असा कीं—शाश्वत, नित्य, निर्विकार असा जो परमात्मा, त्याच्या परिज्ञानानें संसाराचें भस्म ज्यानें केलें आहे, व संसारांत एका मागून एक ये-

णारे जन्ममरणाचे फेरे परमात्म्याचे अपरोक्षज्ञानानें ज्यानें चुकविले आहेत, त्यासच ब्राह्मण ही संज्ञा योग्य आहे. याहून इतर ते केवळ वेषधारी ब्राह्मण होत.

वरील वचनाचा दुसराहि अर्थ असा होतो कीं, मृत्यूचा मृत्यु—म्हणजे मृत्यूलाहि नष्ट करणारें जें चैतन्य, तें ब्रह्मसाक्षात्कारानें ज्यास सिद्ध झालें आहे, तोच खरा ब्राह्मण होय. सत्कर्मानें आचरण करून जे राहतात ते केवळ ब्राह्मण ही संज्ञा पावतात. याकरितां ब्राह्मण सत्कर्म करो किंवा न करो, तो समाधिस्थ राहो किंवा राज्य करो, किंवा गृहस्थाश्रमांत राहून सर्व व्यवहार करो, तो ब्रह्मरूपच आहे. याविषयीं पुढील वचन अत्यंत महत्त्वाचें आहे:—

योगरतो वा भोगरतो वा । संगरतो वा संगविहीनः ॥
किंचिद्ब्रह्मणि योजितचित्तो । नंदति योगी नंदति धीरः ॥१

—**योगवासिष्ठ**

या वचनाचा अर्थ असा आहे कीं—ज्या पुरुषानें क्वचित्, किंचित्, कदाचित्, परमात्म्याचे ठायीं आपलें चित्त ठेविलें आहे, तो परमानंद पावतो व अखिल विश्व त्यास ब्रह्मरूप दिसूं लागतें. तो पुरुष पाहिजे त्या व्यापारांत असो, तो योग साधून राहो किंवा नानाप्रकारचे भोग भोगून राहो; तो स्त्रीपुत्रादिकांचा संग करो, किंवा निःसंग होऊन वनांत बसो, कोणत्याहि स्थितीमध्यें असतां तो ब्रह्मरूपापासून ढळत नाहीं. तो देही असून देहातीत असतो. संग किंवा असंग जेव्हां बांधूं शकत नाहींत, तेव्हां मनादिकांचा निरोध करणें अवश्य नाहीं, व हीच सहजस्थिति होय. चालतां, बोलतां, व्यवहार

करितां ब्राह्मणरूप असणें ह्यासच **सहजस्थिति** म्हणतात.

सहजस्थितीचें वर्णन या प्रकरणांत परिपूर्ण असून त्याची व्यवस्थाहि श्री वसिष्ठानीं उत्कृष्ट रीतीनें केली आहे. प्रथमतः स्वस्वरूपाचें ज्ञान होणें अवश्य आहे, म्हणून तें विशद केलें आहे. स्वस्वरूपाचें ज्ञान झाल्यानंतर असा चमत्कार होतो कीं, कोणत्याहि व्यवहारांत गुंतलें असतां परमात्म्याचें भान सर्वदा होत असतें. तदनंतर ब्रह्मस्थितींत असतां सद्रूप, चिद्रूप, व आनंदरूप याचा अनुभव कसा होतो, याचें दिग्दर्शन केलें आहे. त्यानंतर सर्वत्र ब्रह्मदर्शन कसें होतें हें सांगून सहजस्थितीचें वर्णन केलें आहे. येणेंप्रमाणें या प्रकरणांतील गोषवारा आहे. स्वस्वरूपाचें ज्ञान होण्यास प्रगल्भ बुद्धि पाहिजे. व षड्दर्शनांच्या अभ्यासानें जें कुशाग्रबुद्धित्व प्राप्त होतें, त्याची फार अवश्यकता आहे. न्यायदर्शनांतर्गत पदार्थांचें ज्ञान, त्यांचें विभागकरण व सृष्टींतील पदार्थमात्रांचा परस्परांशीं संबंध, पदार्थज्ञानानें उत्पन्न होणाऱ्या अंतःकरणाच्या वृत्ति, इत्यादि अनेक वस्तूंचें यथार्थ ज्ञान असणें पुढील विषय समजण्यास अगत्याचें आहे. इतका प्रस्ताव करून आर्यतत्त्वज्ञानाचें केवळ शिखर असें जें स्वस्वरूपज्ञान त्याचे वर्णनास आरंभ करितों.

स्वस्वरूपविज्ञान झालें असतां, बोलतां चालतां आत्मानुभव येऊं लागतो. हें आत्म्याचें लक्षण पुढील वचनांत स्पष्ट केलें आहेः—

दृश्यदर्शनसंबंधादुद्भवेत्परमं सुखम् ॥
तदेवैकांतसंवित्या मनोनाशः परम् पदम् ॥ १

—योगवासिष्ठ

या वचनाचा अर्थ असा कीं—दृश्यदर्शनांची भेट झाली असतां खरोखर दोन चैतन्यांची गांठ पडते, व तेणेंकरून जें परमसुख उत्पन्न होतें, त्याचा निर्वाह दृश्य आणि दर्शन सोडूनहि केला असतां मनाचा नाश होऊन परमपदाची प्राप्ति होते. प्रिय दृश्याची भेट झाली असतां दर्शनाचा संबंध होऊन सुख उत्पन्न होते, हा अनुभव सर्वांस आहे. हें सुख कां उत्पन्न होतें याचा विचार केला असतां असें दिसून येतें कीं, सर्वत्र असणारें चैतन्य एकच आहे. दृश्य पदार्थांचे ठिकाणीं हें चैतन्य स्वतःसिद्ध राहतें. चित्तवृत्तिरूप जें दर्शन त्यामध्येंहि चैतन्य आहेच. तेव्हां दृश्यदर्शनांची भेट झाली म्हणजे या दोन चैतन्यांची गांठ पडते, व परमानंद प्राप्त होतो. अशा प्रकारचा अनुभव पाहिजे त्या पुरुषास येतो व तसाच एकान्तसंवित्यासहि येतो. वरील वचनांतील एकान्तसंविति हा शब्द कठिण आहे, म्हणून त्याचें विवरण करितों. घटपटादि पदार्थांचें जें ज्ञान तें केवळ स्थूलाचें ज्ञान होय. त्यास लौकिकज्ञान असें म्हणतात. स्थिर असें ज्ञान तें एकान्तज्ञान समजावें. वृत्ति अनेकाकार झाली असतां त्यास लौकिकज्ञान म्हणतात, व तीच ब्रह्माकार झाली असतां **एकान्तसंविति** असें म्हणावें.

दृश्यदर्शनांचा संबंध झाला असतां दोन चैतन्यांची गांठ पडून परमसुख कसें उत्पन्न होतें हें वर सांगितलेंच आहे. ह्यावेळीं होणारा परमानंद अशा प्रकारचा असतो कीं, मन व वासना देखील विरून जातात. हा अनुभव पाहिजे तेव्हां असतो, व एकान्तसंविति असतांहि होतो. दोहोंमध्यें अनुभवाचा फरक एवढाच कीं, घ-